

TÜRKİYE
POLİTİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF POLICY STUDIES

ULUSAM

ULUSAM
TÜRKİYE POLİTİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Cilt: 3 · Sayı: 1 · Aralık 2023

TURKISH JOURNAL OF POLICY STUDIES

Volume: 3 · Issue: 1 · December 2023

TÜRKİYE POLİTİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF POLICY STUDIES

ISSN 2757-5012 · E-ISSN 2792-0887 · CİLT/VOLUME 3 · SAYI/ISSUE 1 · ARALIK/DECEMBER 2023

Ulusal Strateji Araştırmaları Merkezi Adına Sahibi/Owner: Kubilay Yılmaz

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editör: Doğanay Yılmaz

Editör/Editor: Doç. Dr. Fatma Anıl Öztöp

Editör Yardımcısı/Assistant Editor: Mustafa Kafkas – Berkin Aktan

Türkçe Dil Editörleri/Turkish Language Editors: Merve Atay – Şevval Demir

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor: Sevilya Agezova

Yayın Koordinatörleri/Publication Coordinators: Pınar Baş – Tural Manafı

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Prof. Dr. Ali Asker (Karabük Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasret Çomak (İstanbul Kent Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüsamettin İnaç (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Yüce (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Tarık Oğuzlu (Antalya Bilim Üniversitesi)

Prof. Dr. Uğur Özgöker (İstanbul Arel Üniversitesi)

Doç. Dr. Bora Yıldız (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Gökhan Güneysu (Anadolu Üniversitesi)

Doç. Dr. Hakkı Hakan Erkiner (Marmara Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Emin Erendör (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Barış Adıbelli (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferhat Uğurlu (İskenderun Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Recep Şehitoğlu (Gaziantep Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Gündoğdu (Munzur Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya Bölükbaşı (Anadolu Üniversitesi)

Öğr. Görevlisi Agil Mammadov (Azerbaycan İktisat Üniversitesi)

Öğr. Görevlisi Araz Aslanlı (Azerbaycan İktisat Üniversitesi)

Öğr. Görevlisi Ercan Tutar (İstanbul Kent Üniversitesi)

Öğr. Görevlisi Güney Ferhat Batı (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)

Yönetim Yeri/Contact

Ulusal Strateji Araştırmaları Merkezi (ULUSAM)

Dumlupınar Mah. İhlamur Sok. Lale Apt. 4/1 Görükle-Nilüfer/Bursa

E-posta: ulusam@ulusam.org.tr **Web Adresi:** www.ulusam.org.tr / www.ulusam.com

Yayın Türü/Publication Type: Süreli Yayın

Basım Tarihi/Print Date: Aralık/2023

ULUSAM

TÜRKİYE POLİTİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF POLICY STUDIES

İNDEKSLER VE DEPOLAMALAR:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi, Budapeşte Açık Erişim Girişimi Deklarasyonunu imzalamıştır.

© Bu yayının tüm hakları ULUSAM – Ulusal Strateji Araştırmaları Merkezi'ne aittir. ULUSAM'IN izni olmaksızın yayının tümünün veya bir kısmının elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt ve bilgi depolama vd.) yollarla basımı, yayımı, çoğaltılması veya dağıtımını yapılamaz. Kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi yılda bir (1) kez yayımlanan hakemli bir dergidir.

Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazara/yazarlara aittir.

Hakem Kurulu/Referee Board:

Cilt:3 Sayı:1

*Prof. Dr. **Bünyamin Ayhan** (Selçuk Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Cemal Kakışım** (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Cemal Öztürk** (Bitlis Eren Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Emre Osman Olkun** (Selçuk Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Halit Hamzaoğlu** (Kafkas Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Kemal Yaman** (Karabük Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Mehlika Özlem Ultan** (Kocaeli Üniversitesi)*

*Doç. Dr. **Yusuf Ziya Bölükbaşı** (Anadolu Üniversitesi)*

*Dr. Öğr. Üyesi **Emre Saygın** (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)*

*Dr. Öğr. Üyesi **İlhan Bilici** (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)*

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Editörden

Fatma Anıl ÖZTOP

(v)

Araştırma Makalesi/Research Article

Etnosentrizm ve Ulusal Kimlik: Afganistan'da Peştun Etnik Milliyetçiliği

Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI ve Abdul Hakim QADERY

(1-21)

Bonapartist Siyaset Anlayışı ve Günümüzdeki Görünümü

Gökhan KARA

(23-31)

Avrupa Birliğinin Kayıp Enerji Projeleri: Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım

Halil ÖNDER ve Nafiz MADEN

(33-56)

Futbolun McDonaldlaşması

Yunus AKSEKİ ve Marina MUSSA

(57-75)

Editörden

Değerli “Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi” okuyucuları,

Bilimsel bilginin üretilmesi ve bu bilginin toplumla buluşması sorumluluğunu üstlenen Türkiye Politik Çalışmalar Dergisinin dördüncü sayısını sizlerle paylaşmaktan büyük bir onur duyuyoruz. Bu vesile ile Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi’nin üçüncü sayısına desteklerini esirgemeyen değerli yazarlara ve hakemlere sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Akademik etik değerleri benimseyen ve bu değerleri ilke edinen Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi’nin dördüncü sayısının ilk makalesi Yusuf Ziya Bölükbaşı ve Abdul Hakim Qadery tarafından ele alınan “Etnosentrizm ve Ulusal Kimlik: Afganistan’da Peştun Etnik Milliyetçiliği” isimli eserdir. Afganistan’da yaşanan siyasi değişimler temelinde Peştun etnik milliyetçiliğinin gelişimi açıklanmaya çalışılmaktadır.

Sayının ikinci makalesi Gökhan Kara tarafından kaleme alınan “Bonapartist Siyaset Anlayışı ve Günümüzdeki Görünümü” başlıklı eserdir. Bahse konu olan makalede Napolyon Bonapart ile başlayan bir siyaset anlayışı olan Bonapartizmin günümüz dünya siyasetindeki görünümünü popülizm bağlamında ortaya koymaktır.

Sayının üçüncü makalesi ise Halil Önder ve Nafiz Maden tarafından ele alınan “Avrupa Birliğinin Kayıp Enerji Projeleri: Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım” isimli eseridir. Çalışmada AB arz güvenliğinin sağlanmasında etkili olması beklenen Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım doğal gaz boru hattı projeleri üzerine odaklanmaktadır.

Sayının son çalışması ise Yunus Akseki ve Marina Mussa tarafından kaleme alınan “Futbolun McDonaldaşması” isimli çalışmadır. Çalışmada McDonaldaşma’yı var eden; verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik, denetim ve rasyonelliğin irrasyonelliği kavramlarının günümüz modern futbolunu şekillendirdiği, örneklerle açıklanmıştır.

Mevcut sayıda yer alan çalışmaların akademik literatüre katkı sunmasını temenni eder, gelecek sayımızda yeniden buluşmak dileğiyle; iyi okumalar dileriz.

Fatma Anıl ÖZTOP

Doç. Dr. - Editör

ETNOSENTRİZM VE ULUSAL KİMLİK: AFGANİSTAN'DA PEŞTUN ETNİK MİLLİYETÇİLİĞİ

ETHNOCENTRISM AND NATIONAL IDENTITY: PASHTUN ETHNIC NATIONALISM IN AFGHANISTAN

Yusuf Ziya Bölükbaşı (Doç. Dr.)
Anadolu Üniversitesi
yzb@anadolu.edu.tr

0000-0003-4723-5977

Abdul Hakim Qadery
Anadolu Üniversitesi
ahqadery@gmail.com

0009-0009-3505-1020

Atıf:

Bölükbaşı, Y. Z. ve Qadery, A. H. (2023). Etnosentrizm ve ulusal kimlik: Afganistan'da Peştun etnik milliyetçiliği. *Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 1-21.

Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş tarihi/Arrival date: 17.10.2023
Kabul tarihi/Acceptance date: 05.12.2023

Özet

Bu çalışmada, Afganistan'da yaşanan siyasi değişimler temelinde Peştun etnik milliyetçiliğinin gelişimi açıklanmaya çalışılmaktadır. Afganistan, savaşlar, siyasi istikrarsızlıklar ve sahip olduğu yapısal sorunlar nedeniyle modernleşme serüveni sekteye uğramış ve bunun neticesinde ulus-devlet haline bir türlü dönüşmemiş bir devlettir. Modernleşme ve dolayısıyla uluslaşma sürecinde yaşanan sorunlar Afgan toplumundaki etnik milliyetçiliği güçlendirmiştir. Afganistan'daki en büyük etnik grup olan Peştunlar, 18. yüzyılın son çeyreğinden günümüze kadar Afganistan'ın yönetimini elinde bulunduran topluluktur. Afganistan siyasi tarihi, Peştunların işgalci devletler -İngiltere, Sovyetler ve ABD- ve kendi aralarındaki iktidar mücadelesiyle şekillenmiştir. 19. Yüzyılın başından itibaren Birleşik Krallık ve Çarlık Rusya'sı arasında Asya üzerinde başlayan jeopolitik çatışma, Afganistan coğrafyasının savaş sahasına dönmesine neden olmuştur. Aynı durum Soğuk Savaş'ın son on yılında yaşanan hadiselerde de görülmekte, ABD ile Sovyetler arasındaki çatışma sahalarından biri olarak Afganistan öne çıkmaktadır. Küresel rekabet Afganistan siyasetini, toplumunu, ekonomisini ve devlet aygıtını her daim olumsuz etkilemiş ve etnik kimlikleri güçlendirici bir işlev görmüştür. Bunun yanında Peştun etnisizmi Pakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle sınırları aşan bir hüviyete bürünmüş, bu durum Taliban'ın kurulmasıyla yeni bir veçhe kazanmıştır. Nitel araştırma deseninin kullanıldığı bu çalışmanın sonucunda Peştun etnik milliyetçiliğinin hem Peştunların kültürel yapıları hem de Afganistan'ın yaşadığı siyasi istikrarsızlıktan kaynaklanan sorunlar nedeniyle güçlü bir yapıya haiz olduğu ve bunun Afgan toplumunda ulusal kimliğin oluşumunu engellediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Afganistan, Peştun, Taliban, Etnisizm, Milliyetçilik*

Abstract

This study attempts to explain the development of Pashtun ethnic nationalism on the basis of political changes in Afghanistan. Afghanistan is a state whose modernisation adventure has been interrupted due to wars, political instability and structural problems, and as a result, it has never been able to transform into a nation-state. The problems experienced in the process of modernisation and thus nation-building have strengthened ethnic nationalism in Afghan society. Pashtuns, the largest ethnic group in Afghanistan, are the community that has ruled Afghanistan from the last quarter of the 18th century to the present day. The political history of Afghanistan has been shaped by the power struggle of the Pashtuns between the occupying states - the UK, the Soviets and the US - and among themselves. Since the early 19th century, the geopolitical conflict between the United Kingdom and Tsarist Russia over Asia has turned the geography of Afghanistan into a battlefield. The same situation is observed in the events of the last decade of the Cold War, and Afghanistan stands out as one of the conflict areas between the US and the Soviets. Global competition has always had a negative impact on Afghanistan's politics, society, economy and state apparatus and has served to strengthen ethnic identities. In addition, Pashtun ethnocentrism took on a cross-border character with the declaration of Pakistan's independence, and this situation gained a new dimension with the establishment of the Taliban. As a result of this study, which uses a qualitative research design, it is seen that Pashtun ethnic nationalism has a strong structure due to both the cultural structures of Pashtuns and the problems arising from the political instability in Afghanistan, and this prevents the formation of national identity in Afghan society.

Keywords: *Afghanistan, Pashtun, Taliban, Ethnicism, Nationalism*

1. Giriş

Milliyetçilik, bir ideoloji olarak Batı Avrupa'da yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal değişimlerin beraberinde getirdiği yeniliklerle birlikte Fransız Devrimi neticesinde ortaya çıkmıştır. Devrimin temel vurgularından biri olan milli egemenlik ilkesi ve self-determinasyon anlayışı çerçevesinde kralın tebaasını Fransa'nın özgür yurttaşlarına dönüştüren milliyetçilik ideolojisi, bu dönemden itibaren dünya haritasını, toplumlarını, siyaseti ve ekonomik sistemi dönüştüren hegemon siyasi akım olarak dikkat çekmektedir. Milliyetçiliğin devrim Fransa'sında birdenbire ortaya çıkan bir düşünce biçimi olduğunu söylemek hatalı olur çünkü milliyetçiliğin kökenleri Batı Avrupa'da feodaliteden modernizme geçiş sürecinde yaşanan gelişmelerce şekillendirilmiştir. Coğrafi keşifler sonrası başlayan kapitalistleşme süreci ve bunun etkisiyle sivriyen burjuvazi sınıfının yaşanan değişimlerin ana aktörü olması, ilk olarak feodal yönetimlerin yerini mutlak monarşilere bırakıp daha sonra mutlak monarkların ve aristokratların ayrıcalıklarının elinden alınarak modern devletin yükselişi ile çeşitli ülkelerde vuku bulan devrimler (Hollanda'daki kapitalist devrim, İngiltere'deki Görkemli devrim, Amerikan Devrimi ve Fransız Devrimi) erken modern dönemde milliyetçiliğin biçimlenmesini sağlayan gelişmeler olarak görülebilir. Milliyetçiliğin ilk şekli, Fransız tipi sivil-siyasi millet tasarımına sahip sivil milliyetçilik olarak bilinmektedir. Bu milliyetçilik tasavvuru, territoryal, kapsayıcı, hak ve hürriyetlere önem veren devlet milliyetçiliği olarak tanımlanmaktadır. Ancak Napolyon Savaşları milliyetçiliğin biçimini değiştirmiş, onu saldırgan ve şövenist bir hüviyete büründürmüştü. Bu savaşlar sonucunda milliyetçilik Rusya'dan İspanya'ya kadar Avrupa coğrafyasının tamamına yayıldı. Ancak bir ülkedeki etkisi diğer yerlerden farklı oldu ve yeni bir milliyetçilik anlayışını yarattı. O ülke Almanya olup milliyetçiliğin etnisist veçhesini meydana getirdi. Milliyetçiliğin bu tipolojisi saldırgan, dışlayıcı, kültürel ve etnik kökene daha çok önem veren bir yapıyla tanımlanır. Böylece bütün milliyetçilikler Alman ve Fransız tipi milliyetçiliklerin bir karışımı şeklinde ortaya çıktı.

Milliyetçiliğin bu tarihsel gelişim sürecinde doğu toplumlarına ulaşması biraz daha geç bir döneme tekabül etmekle beraber işgaller, savaşlar, sömürge ve manda yönetimleri bu akımın gelişinde etkili oldu. Özellikle Alman tipi millet ve milliyetçilik anlayışı, önce doğu Avrupa'ya daha sonra Ortadoğu ve Asya toplumlarına ulaştı. Özellikle bu coğrafyalarda, batıda olduğu gibi sanayileşme ve kapitalizmin başını çektiği üretim biçimindeki dönüşüm görülmemekte, sanayi devrimi öncesi toplum ve üretim biçimi devam etmekteydi. Bu durum ulusal kimlikler ve ulus olgusu yerine ön milli kimlikler ya da alt kimliklerin daha güçlü olmasını da beraberinde getirdi. İşte burada bahsedilen doğulu ülkelerden biri de Afganistan'dır. Tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle istilalara uğramış ve bunun sonucunda çok sayıda etnik grubun yaşadığı bir ülkeye dönüşen Afganistan, Hindistan'ı kontrol eden İngilizlerle yaşadığı savaşlarla beraber milliyetçilik düşüncesiyle tanıştı. Ülkenin renkli etnik yapısı, az gelişmiş ve modern siyasal kurumlardan yoksun olması ve bunların getirdiği siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarsızlığın yanı sıra önce İngiliz-Rus, daha sonra da Amerikan-Sovyet rekabeti nedeniyle yaşanan kargaşalar, ülkenin yapısal sorunlarıyla birleşince Afgan ulusal kimliğinin inşasını zayıflattı. Böylece etnik milliyetçilik, ulusal kimlik inşasının gerçekleşemediği Afganistan'da güçlü bir şekilde kendisini gösterdi. Bu çalışmada Afganistan'ı oluşturan etnik gruplardan Peştunların milliyetçiliği üzerine odaklanmaktadır. Peştun milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi, yapısal temelleri ve Afganistan siyasetiyle ilişkisi bu minvalde açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu yüzden ilk olarak Afganistan'la ilgili temel bilgilere yer verilecek, bundan sonra Peştunlara değinilecektir. Çalışmanın diğer bölümünde Afganistan'ın siyasal tarihi üzerinden Peştun milliyetçiliği irdelenecek ve bu tarihsel anlatı Durrani hanedanından başlayıp Taliban'ın ikinci defa ülke yönetimini ele geçirdiği dönemde dahil olmak üzere günümüze kadar geçen dönemi kapsayacaktır.

2. Afganistan: Tarih, Coğrafya ve Kimlik

Afganistan, sahip olduğu jeopolitik konum sebebiyle hakimiyet mücadelelerine maruz kalmıştır. M.Ö. 5. yüzyılda İran

hükümdarı I. Darius tarafından işgal edilmiş ve daha sonra M.Ö. 4. asır da ise Büyük İskender'in güçlerine yenik düşmüştür. Büyük İskender İmparatorluğunun sona ermesinden sonra bu bölge Yunan (Baktriana) ve Türk (İskitler, Kuşanlar, Akhunlar) kökenli devletlerin hakimiyetine girmiştir (Saray: 1988: 404). Afganistan'ın M.Ö. 1000 yıllarından itibaren adı Aryana olup, M.S. 5. yüzyıllara kadar bu isimle anılmıştır. 1747 yıllarına kadar Horasan ve daha sonra da günümüzdeki adıyla Afganistan olarak tarihe geçecektir (İnsamer, 2023). Afgan kavramına tarihte ilk kez 'Avagana' veya 'Abgan' şekliyle MS. 3-6. asırlara ait Hint-İran kaynaklarında bulunmaktadır. 630-644 yılları arasında Afganistan'ı dolaşan Çinli Budist seyyah Xuang Zang seyahatnamesinde ve meşhur İranlı şair Firdevsi'nin Şahnamesinde Afganlardan bahsedilmektedir. Bu tarihi klasik eserlerde anılan 'Abgan' veya 'Awgaanlar'ın, bir halk mı yoksa Peşaver-Kandahar bölgesinde yaşayan dağlık kabileleri tanımlayan sosyolojik bir terim mi olduğu bilinmemekle birlikte Orta çağdan itibaren "Afgan" olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 21).

Yedinci yüzyılda İslam orduları Afgan topraklarına ulaşmış ve bölge halkı tarafından hızlı bir şekilde İslamiyet benimsenmiş olsa da burada İslami esaslarla idare edilen bir devlet yönetimi oluşmamıştır. Bölge uzun bir süre yerel kabileler tarafından yönetilmiştir. Ancak, o yıllardan başlayarak günümüz Afganistan coğrafyası üzerinde yaşayan halk, Müslüman kimliğini güçlü bir şekilde muhafaza etmeyi başarmıştır. IX. yüzyılın ikinci yarısında kısa bir süre Samani'lerin ve daha sonra aynı yüzyılın sonuna doğru kurulan Gazneliler Devleti ile birlikte Türk hakimiyeti Afganistan topraklarında başlamıştır. Gaznelilerden sonra bu bölgede Selçuklular, Gurlular, Harezemşahlar hükümet etmiş daha sonra 13. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilası ile birlikte yaklaşık 150 yıl kadar devam edecek olan Moğol hakimiyeti dönemi başlamıştır. Afgan terimi gibi Afganistan'da uzun bir dönem boyunca anlamı ve sınırları sürekli olarak değişen bir terimdir. 15-16. yüzyıllarda yani bir başka Türk devleti olan Babür İmparatorluğunun hakimiyetine giren Afganistan, ismini de bu dönemde almıştır. Kandahar-Peşaver arasında dağlık bölgeye,

siyasi olmasa da sosyo-demografik açıdan Afganistan denildiği görülmüştür ve bu tabir günümüzde de kullanılmaktadır. Babürlüler sınırlarını Hindistan topraklarına kadar genişletmiş ve hükümet güçleri ağırlıklı olarak zamanla Hindistan'a kaymıştır. İran ile Babür Devleti arasında yer alan Batı Afganistan bölgesindeki yerli kabileler önce bu iki devletten (İran ve Babür Devleti) birine katılarak kendi imtiyazlarını kazanmış, daha sonra giderek bağımsız hareket etmeye başlanmıştır. "18. asır ortalarında Peştun/Afgan Durrani sülalesinin fetihleri ile bu bölgeler, hatta günümüz Pakistan'ın önemli bir bölümü de artık Afganistan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir" (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 23). Bu süreç ülkede milli ve kapsayıcı bir devlet kurma fikrini tetiklemiş ve neticede Ahmad Şah Durrani önderliğinde 1747 yılında Peştun kökenli Durrani Hanedanı olarak bilinen bağımsız bir devlet kurulduğunu dile getirmek mümkündür.

18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında Durrani Hanedan'ında görülen taht mücadeleleri neticesinde 1826 yılında Dost Muhammed Han tarafından sağlanan siyasi birlik sonucunda yine Peştun kökenli Barakzay Hanedanı kurulmuştur. 18. Yüzyılın başlarından itibaren Afganistan toprakları İngilizler ve Ruslar arasında çok uzun süren çekişmelere sahne olmuştur. Bu mücadele, İngiliz İmparatorluğunun en büyük sömürgesi olan Hindistan üzerindeki Rus emellerinin açığa çıkması ve iki süper güç arasında yaşanan jeopolitik rekabetin Afganistan topraklarında tezahür etmesinden kaynaklanmaktaydı (Hopkirk, 2022). Afganistan ilk defa İngilizler tarafından 1839 yılında işgal edilmiştir. İngiliz işgalini kısa bir zaman zarfında bastırılmış ancak, İngilizlerin Afganistan'dan tamamen el çektikleri söylenemezdi. Bu da İngilizlerin 1878-1880 yıllar arasındaki ikinci bir işgale zemin hazırlamıştır. İngiliz işgalinden tam 13 yıl sonra Afganlar ve İngilizler arasında imzalanan "Durand Hattı" anlaşması (Hindistan'ın kuzeyi ve Afganistan'ın güneyinde yer alan günümüz Pakistan sınırlarını belirlemektedir) imzalanmıştır. Bu anlaşma sebebiyle pek çok topluluk Afganistan sınırları dışında kalmış ve günümüzde devam eden Afganistan ve

Pakistan arasındaki sınır sorunlarına sebep olmuştur (İnsamer, 2023).

Habibullah Han'dan sonra iktidara gelen oğlu Emanullah Han, 1919 yılında Afganistan'ın uluslararası alanda tam bağımsız bir devlet olması için İngilizler ile kısa süreli bir savaşa girişmiş ve ardından 8 Ağustos 1919 tarihinde Rawalpindi Anlaşmasını imzalamış ve Afganistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülkenin bağımsızlık sonrası Emanullah Han'ın izlediği politikalar halk tarafından tepki görünce 1929 yılında yerine kardeşi İneyatullah Han'ı tayin ederek ülkeden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Ülkede, halk tarafından çıkan isyanların lideri Habibullah Kalakani, İneyatullah Han'a gönderdiği mektubunun ardından, onu devirerek Afganistan'ın yönetimini ele geçirmiştir. Ancak, Habibullah Kalakani iktidarı çok uzun sürmemiş, 13 Ekim 1929 yılında General Muhammed Nadir tarafından devrilerek yönetimden uzaklaştırılmıştır (Şahsi, 2022: 142). İktidarı sadece 10 ay kadar süren Kalakani, Nadir Şah'a karşı direnemeyip yenilmiş ve daha sonra idam edilmiştir. Nadir Şah ise yönetime geldikten sonra iç ve dış politikayı dengeli sürdürmüş ve ülke halkının taleplerine kulak vermiş olması dört yıl boyunca iktidarda kalmasını sağlamıştır. Böylece, Nadir Şah'ın ölümünden sonra oğlu Zahir Şah 19 yaşında tahta çıkmıştır. Zahir Şah, Afganistan'ın iç ve dış güvenliği için çok önemli adımlar atmış ve tarafsız dış politika izlemiştir. Böylece, Zahir Şah Afganistan'ı 40 yıl yönetecektir. Ayrıca 1964-1973 yıllar arası Afganistan'a ilk demokrasi tecrübesini ve en istikrarlı dönemini yaşatmıştır (Seren, 2021: 11).

Afganistan, İran, Türkiye ve Irak arasında İkinci Dünya Savaşı sırasında barışçı bir siyasetin sürdürülmesi için Sadabad Paktı imzalanmıştır. Zahir Şah'ın iktidarı döneminde Pakistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, İngiltere ve Afganistan arasında imzalanan Durand Hattı anlaşmasından mütevellit sebeple Afganistan topraklarının haricinde bulunan bu topraklar üzerinde hak iddiasında bulunması ülkenin alt komşusu olan Pakistan ile kronikleşen sınır sorununu doğurmuştur. İngiltere'den destek gören Pakistan bu süreç boyunca Afganistan'ı Sovyetler Birliği'ne yaklaştırmış ancak Zahir Şah'ın Afganistan'da yükselen Sovyet etkisini

dengelemek için izlediği politikalar, 1973 yılında Davud Han'ın yaptığı kansız bir darbe ile devrilmesine sebep olmuştur. 1826 senesinde Dost Muhammed Han ile başlayan Barakzay Hanedan'ın 150 yıllık iktidarı son bulmuş, ancak bu süre zarfında Tacik asıllı Kalakani'nin 10 ay süren iktidarı hariç Peştun yönetimi dikkat çekmektedir. Sovyetler etkisi altında olan Afganistan'da ülkenin Cumhuriyet rejimine geçtiğini ilan eden Davud Han önlem almaya çabalasa da olumlu sonuçlar elde edememiştir. Nihayet, 1978 yılında Başkanlık koltuğundan indirilerek öldürülmüştür (İnsamer, 2023).

Afganistan'da bu rejim değişikliği ve daha sonra Davud Han'ın devrilmesi bir siyasi kaos yaratmıştır. Elbette ki bu kaosun sebebi SSCB'nin devlet yönetiminde doğrudan etkisi olması ve 1979'da işgalin tam manası ile gerçekleşmesine zemin hazırlamıştı. On yıl sürecek olan Sovyetler işgali sırasında ülke içinde daha çok kızışan iç savaşta yaklaşık 1,5 milyon sivil öldürülmüş ve 5 milyon insan ise komşu ülkeler ve diğer ülkelere mülteci olarak sığınmışlardır. İç savaşın devam etmesi Taliban'ın doğuşunu tetiklemiş ve daha sonra başta El-Kaide olmak suretiyle Afganistan'da köktendinci terör yapılanmaları baş göstererek 11 Eylül 2001 olayları sonrasında gerçekleşecek olan ABD işgaline zemin hazırlayan faktörlerden biri olmuştur. Sovyetler işgalinin getirdiği dengesizlikler ve tahribat gözle görebilecek şekilde ortadan kaldırılmadan milyonlarca vatandaşın ölümüne ve diğer ülkelere sığınmasına sebep olan bu işgal sonrasında geçici bir hükümet kurulmuş ve bu hükümetin başına ise Hamid Karzai getirilmiştir. Afganistan 2004-2009 yıllarında seçime gitmiş iki seçimi de Karzai kazanmış ve 2014 yılına kadar iktidarda kalmıştır. 2014 seçimlerini Dr. Muhammed Eşref Ghani kazanmış, ABD ve NATO müttefiklerinin Ağustos 2021'de Afganistan'ı terk etmesinin ardından Taliban, Ghani hükümetini devirip ülke yönetimine el koymuştur.

Taliban'ın iktidarı yeniden ele geçirmesiyle ülkenin resmi adı Afganistan İslam Cumhuriyeti oldu. Daha önce de belirtildiği üzere, Afganistan'ın coğrafi konumu, yaşanan savaşların, istilaların, iktidar değişimlerinin ve göçlerin ana nedenini meydana getirmektedir. Afganistan

coğrafi konum olarak aslında bir Orta Asya ülkesi olup denize kıyısı bulunmamaktadır. Orta ve Güney Asya'nın merkezi konumundadır ve bu iki önemli Asya coğrafyası arasında köprü niteliğini taşımaktadır. Diğer taraftan İran vasıtasıyla Ortadoğuyla sınırdır (afghanembassy.org). Kuzey'de Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, Doğu ve Güney'de Pakistan, Doğu'da Çin, Batı'da İran ile sınırdır. Afganistan, Hindistan ile Çin arasında enerji stratejik koridorunu sağlayan bir konumda bulunmaktadır (Afganistan Ülke Raporu, 2017: 3). Afganistan'ın tarih boyunca çeşitli istilalara uğrama nedeni, jeopolitik açısından eski Çin ve Batı ticaret yolu olarak bilinen İpek Yolu'nun Afganistan toprakları üzerinden geçmesidir. Günümüzde de izlendiği üzere kara ve deniz ticaret yollarına hâkim olmak uluslararası ilişkiler alanında çok büyük önem arz etmektedir. Böylece Afganistan'ın coğrafi konumu her zaman stratejik bir öneme sahip olmuş ve olmaktadır.

Tarihi ve coğrafi niteliklerinin yanında etnik çeşitliliği ve kimlik konuları da Afganistan'ın sosyo-politik yapısının şekillenmesinde ehemmiyet arz etmektedir. Çok sayıda etnik grubun yaşadığı Afganistan da ön plana çıkan etnik gruplar şunlardır: Peştun, Tacik, Özbek, Türkmen, Kırgız, Beluc, Aymak, Hazara, Nuristani, Pamiri ve Paşai.

Ülkenin temel etnisitesi olan Peştunlar, Afganistan nüfusunun %42'lik kısmını oluşturmaktadır. Nüfus olarak ülkenin güneyini domine etmekte ve Afganistan'ın tamamında yerleşik yaşam biçimini benimsemektedirler. Peştun nüfusunun neredeyse tamamının dini inancı Sünni İslam'dır. Peştunlardan sonra Afganistan'ın en kalabalık nüfusu Tacikler teşkil etmektedirler. Ülke nüfusunun %27'sini oluşturan Taciklerin tamamı Sünni'dir. Tacik etnisitesi, Afganistan'ın siyasi, sosyal ve kültürel atmosferinin en etkili gruplarından biridir. Çoğunluk olarak ülkenin kuzeydoğusunda yaşarlar, ancak Afganistan'ın Badakhşan, Herat, Belh, Gazni ve Farah gibi diğer illerde de azınlık olarak bulunmaktadırlar. Ülke nüfusunun yaklaşık %2'sini teşkil eden Beluçların coğrafi konumu ülkenin güneyidir. Beluçlar ülkenin sınır ötesine, Pakistan ve İran'a kadar uzanmaktadır. Beluç nüfusunun da hepsi Sünni Müslümandır. Kandahar,

Nimruz ve Helmand illerinde Peştunlarla iç içe yaşamaktadırlar. Nüfuslarının az olması nedeniyle bir siyasi iddiaları bulunmamaktadır. Diğer bir etnik grup ise Hazaralar'dır. Afganistan'ın merkez illerinde yoğunlaşmış Hazaralar ülkenin toplam nüfusunun %9'unu oluşturmaktadır. Hazaraların tamamı Şii inancına mensupturlar. Hazaraların Moğol kökenli olduklarına, Cengiz Han'ın Afganistan'ı fethetmesiyle bölgeye gelen ve zamanla Müslümanlaşan bir halk olduğu iddia edilmektedir. Yoğunlukla, başta Bamyan ili olmak üzere, Gazni, Gur, Wardak, Uruzgan ve Daykundi'de ikamet ederler. Özbekler, Tacikler ve Beluçlar gibi kökeni Afganistan'ın bir diğer sınır ötesine uzanmış başka bir etnik unsurdur. Ülke nüfusunun yaklaşık %9'unu oluşturmaktadırlar ve çoğunluk olarak Sünni mezhebine mensupturlar. Özbekler, ülkenin kuzey bölgesinde yaşayan Türk nüfusunu meydana getirmektedir. Aymaklar, Türk ve Moğol kökeninden gelen bir topluluk olarak Afganistan nüfusunun neredeyse %4'ünü oluşturmakta olup ülkenin kuzey ve kuzey batısında yaşayan farklı etnisiteyi oluşturmaktadırlar. Aynı zamanda Aymaklar ülke yönetiminde görünür mevkiye sahip değillerdir. Benzer şekilde Afganistan nüfusunun yaklaşık %4'nü teşkil eden Türkmenler, çoğunluk olarak ülkenin kuzeybatı sınır bölgesinde yaşamaktadırlar. Dini inançları Sünni olup, nüfuslarının az olmasına rağmen ülke siyasetinde kısmen görünürlükleri bulunmaktadır. Bir başka Türk kökenli gruplardan biri de Kırgızlardır. Afganistan'ın kuzeydoğu ucu Çin sınırına yakın bölgede yaşamakta olan Kırgız nüfusu, %1'den az bir orana sahiptirler. Paşailer ve Nuristaniler ise ülke nüfusunun %2'sini oluşturmakta olup, bu iki etnik grup ağırlık olarak Afganistan'ın güneydoğusunda bulunan Nuristan'da yaşamaktadırlar. Son olarak ülkenin kuzeydoğusunda bulunan Badakhşan İli'nde Pamir grubu yaşamaktadır, bunlar isimlerini Pamir Dağlar'ından aldıkları söylenmektedir. Afganistan nüfusunun %1'nden azı Pamiri olup, dini inançları Şii ve Sünni'dirler. Nüfuslarının az olmasından dolayı ülke yönetiminde görünür bir statüye sahip değillerdir (Mepa News).

Afganistan, etnik açısından yaklaşık 25 farklı dili konuşan ve birçok farklı inanca sahip

olan insanların bir arada bulunduğu bir coğrafyadır. Ancak bu etnik nüfus dağılımını hesaplamak son derece zordur. Bunun nedeni işgal ve iç savaşta yaşanan can kayıpları, ülke içi göçler ve hatta ülke dışı göçlerle sürekli bir şekilde etnik dağılımın değişmesidir (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 25). Afganistan'ın en temel sorunlarından biri etnik kimliklerdir. Afganistan yüzyıllar boyunca çok sayıda işgale uğradığına değinilmişti, bu sebeple Afgan ulusunun terkinde yoğun bir etnik, dinsel, kültürel ve ideolojik karışım bulunmaktadır. Afganistan'ın jeopolitik konumu ülkedeki etnik yapıyı da kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Böylece Afganistan'da Peştun, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Aymak, Beluç, Peşayi, Arap, Kırgız, Kızılbaş, Bayat, Hindu, Pamiri, Sih vb. dâhil olmak üzere on altıdan fazla etnik grup yaşamaktadır (Khawarnasab ve Avcı, 2023: 133). Ülkede bunların dışında da birçok küçük etnik grup yaşamaktadır. Taliban Devri öncesinde ülkenin resmî dilleri Darice (Farsça) ve Peştunca olup, bunların dışında ülkede Tacikçe, Özbekçe, Türkmençe, Urduca, Paşaî, Nuristani ve Beluçça da konuşulmaktadır (Şahsi, 2022: 133). Ülkede konuşulan diller yüzdesine bakılınca, resmi diller (%77 Afgan Farsçası veya Dari, %48 Peştuca), ikinci diller ise, %11 Özbekçe, %6 İngilizce, %3 Türkmençe, %3 Urduca, %2 Pashai ve Nuristani, %1 Arapça, %1 Beluçi ve diğerleri <%1 şeklindedir (The World Factbook). 1919 bağımsızlık sonrası ülkede resmi dil olarak Farsça ve Peştuca olması kararı alınmış ancak buna diğer azınlık grupları bu karardan memnun kalmamıştır. Yaşanan iç savaşlar bu durumu özetlemektedir (Hatunoğlu, 2022: 67). Afganistan'ın tarihsel gelişimi ve coğrafi yapısı nedeniyle çok sayıda etnik grup burada görülmektedir. Bunlardan bazıları dillerini ve kültürlerini kaybetmiş veya diğer etnik gruplarla iç içe yaşama sebebiyle kimliklerini kaybetmiş veyahut asimile olmuşlar, bazıları da küçük bir etnik gruba dönüşmek durumunda kalmışlardır. Ancak bunlar içinde Afgan ulusunun çekirdeğini oluşturan Peştunların ayrı bir yeri bulunmakta ve güçlü etnik milliyetçilikleriyle diğerlerinden farklı konumlanmaktadırlar.

3. Afganistan'da Peştun Etnisizmi

Afganistan ulusal kimliğinin temel dayanağı olan Peştun etnisizmini anlayabilmek için öncelikle Peştunların kim olduğu sorusuna cevap vermek gerekir. Bu soruyu cevaplandırdıktan sonra Afganistan'daki Peştun etnikçiliğini yaşanan politik değişimler ışığında izah etmek faydalı görülmektedir. Ancak bahsedilen konulardan önce Peştun etnikçiliğinin Afgan milliyetçiliğinden ayırmak, ikisi arasındaki farka yer vermek elzemdir. Bu yüzden öncelikle Afganistan'da milliyetçiliğin doğuşu incelenecek, daha sonra Peştun etnisizmine yer verilecektir.

3.1. Afgan Milliyetçiliğinin Doğuşu

Afgan milliyetçiliği, Afganistan'ın ulusal kimlik inşası ve bağımsızlığı ile yakından ilişkili bir kavram olup 19. yüzyılın ortalarından başlayıp 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süreçte yaşanan savaşlar, siyasal değişimler ve modernleşme politikalarıyla şekillenmiştir. Sungur'a (2013: 47) göre geçmişte İngilizlerle yaşanan ve 'Anglo-Afgan Savaşları' olarak bilinen üç savaş, Afganistan'ın bağımsızlığı ve milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırlaması bakımından önem arz etmektedir. 1839-42 savaşı iktidarın Sadozai'den Muhammedzai'ye geçmesine vesile oldu. 1878-1880 savaşı ise İngilizlerin Afganistan'ın kontrolünü ele almalarını sağladı. 1919 yılındaki üçüncü savaş ise Afganistan'ın doğuşuna hizmet etti. Nihayetinde Afgan toplumunun sosyal bilincinde yabancı hakimiyetine karşı yapılan bu direnişlerin etkisi büyüktü. Bu savaşlar ulusal bilinç ve tarih anlayışlarının gelişmesini sağladı. Ancak burada altı çizilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. O da İngiliz hakimiyetindeki Hindistan'ın sınırlarında yaşayan ve bir türlü zapt edilemeyen aşiretlerin savaşçı kimlikleri ve İngiliz hegemonyasına direnmeleri, temelde Afganistan'ı oluşturan parçaları temsil etmemesiydi. Bu aşiretlerden kastedilen şey Peştunlardı, dolayısıyla Afgan milliyetçiliğinin ortaya çıktığı zamandan beri etnik bir nüveye sahip olduğu görülebilir.

Afgan milliyetçiliğinin yükselişinde Habibullah Han'ın Şubat 1919'da öldürülmesi ve bunun sonucunda anayasal yönetime geçişle ilgili atılan adımlar önemlidir.

Habibullah Han döneminde “Genç Afganlar” olarak bilinen küçük bir aydın zümresi hem İngiliz hakimiyetine karşı çıkmakta hem de modernleşmeyi savunmaktaydılar. Özellikle Habibullah Han’ın pasif idaresine karşı modernleşme ve bağımsızlık konularında çok sayıda eser neşreden bu aydın grubu içinde sivrilmiş Mahmud Tarzi’ye değinilmelidir. Tarzi’nin ülkedeki Avrupa egemenliğine yönelik eleştirisi, Afganistan’ın I. Dünya Savaşı’ndaki tarafsız duruşuyla birleştiğinde, genç Prens Emanullah’ı etkiledi ve onun yazara verdiği destek, 1916’da Tarzi’nin kızıyla evlenmesiyle sonuçlandı. Habibullah Han, I. Dünya Savaşında cihat ilan eden Türkleri desteklememesi büyük öfke yarattı ve bir av gezisinde aile üyeleri tarafından öldürüldü. Daha sonra başlayan taht mücadelesinde milliyetçilerin desteğini alan Emanullah Han iktidara geldi (Runion, 2007: 87-88). Onun iktidarı döneminde modern ulus ve devlet inşası politikaları uygulandı. Emanullah, Fransız arkeologları davet ederek ve 1919’da Afganistan’ın ilk müzesini kurarak erken dönem Afgan tarihçiliğini şekillendirmeye çalıştı. Bu arkeologların çalışmaları sayesinde, etnik kökeni fark etmeksizin Afganistan’ın tüm halkına ortak bir Aryan kökeni atfedildi. Yine de Peştun etnikçiliği, ulus inşası sürecinde ‘ulus’un bizatihi kendisini oluşturduğu için önemini korumaya devam etti. Geçmişte Afganistan toprakları ‘Bactria-Pactria’ olarak bilindiği ve burada yaşayanların ‘Pachtun-Peştun’ olduğu vurgulanarak bu etnisiteye tarihsel devamlılık niteliği çerçevesinde ulusun atası olma özelliği bahşedildi. Gerçi bu durum Afgan toplumunun İslami kökleri ve uygulamalarıyla tezat oluşturuyordu. Bunun yanında Peştunist ideoloji Pers etkisi ve Babür hakimiyetine karşı Peştun dili ve edebiyatını bu dönemde ortaya çıkardı. Bu minvalde ismi en çok anılan kişi, savaşçı-edebiyatçı kimliğiyle Peştun şairi Kushal Khal Khattak oldu (Sungur, 2013: 48). Dikkat edileceği üzere, 20. yüzyılın ilk çeyreği doğu toplumlarında yaşanan seküler ulus ve modern devlet inşasıyla geçti. Ancak Türkiye’nin aksine Afganistan, İran, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde bu süreç başarısız oldu. Afganistan özelinde bu başarısızlığın altında yatan faktörlerden biri Peştun etnikçiliği idi.

3.2. Peştun Etnik Kimliği

Etnik grupların en temel göstergelerinden biri ortak ata vurgusudur. Anthony D. Smith (2010: 13) etnisite kavramını ortak atalar temelinde tanımlanan kültürel topluluklar olarak ifade eder. Günümüzde Afganistan nüfusunun en büyük etnik grubu-%42- olan ve benzer şekilde Pakistan’da hatırı sayılır bir nüfusu bulunan Peştunların kökenine ilişkin çok sayıda tartışma bulunmaktadır. Bu konuda H.W. Bellew, Peştunların aslında Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından sürgün edilip Ghor topraklarına yerleştirilen İsrailoğulları’nın yani Yahudilerin soyundan geldiğini belirtmekte, Peygamber İshaya’dan alıntı yaparak İsrail’in esareti altına alınan on kabilenin zorluklara boyun eğmemek için günümüzün Hazarah ülkesiyle aynı olduğu varsayılan ve Ghor’un ayrı bir parçasını oluşturan Aisareth bölgesine sığındığını dile getirmektedir. Ayrıca, bölgeye ilişkin tarihi bir çalışma olan Tabacati Nasiri’de, yerli Shansabi Hanedanı zamanında ülkede yaşayan ‘Beni İsrail’ adında bir halkın yaşadığı ve bir kısmının çevre ülkelerle yoğun bir şekilde ticaret yaptığı bilinmekte olduğunu ve bu halk Herat’ın doğusundaki Ghor ülkesine yerleştirildiğini iddia etmektedir (Bellaw, 1880: 15-16). Ancak Oğuz’a (2001: 40) göre Peştunların Gılgay – Galcay - boyunun aslında Hz. Nuh’un soyundan geldiği de iddia edilmektedir. Nuh’un soyundan gelen Zohak’ın oğulları İran’dan kaçarak Herirud ırmağı çevresindeki Gar ülkesine sığınmış ve buradaki Gar aşireti liderinin kızlarıyla evlenerek Peştunları meydana getirmişlerdir. Ancak diğer bir taraftan ona göre Hudud-ül Alem ve Tarih-i Yemini gibi İslam kaynakları, 980 yılında günümüzdeki Gazne ve etrafında çok sayıda koyunu olan göçebe Halaç Türklerinin yaşadığını ve zaman geçtikçe iklim değişikliğine göre yer değiştirdiklerini belirtmiştir. Öztürk (2015: 3) de benzer düşünceleri dile getirmekte, Gılgayların 10. asırda Afganistan’ın güneyinde yaşamış olan Halaç Türklerinin soyundan geldiği iddiasında bulunmaktadır. Halaç Türklerinin belli bir kısmı Delhi’ye göç etmiş olsa da bir kısmı Gazne ve Gur civarına yerleştiği söylenmektedir. Böylece Peştunları meydana getirmişlerdir.

Bahsedilen teoriler dışında Peştunların kendi kökenlerine ve atalarına ilişkin inançlarının ne olduğuna bakmak gerekir. Tüm Peştun gruplarının ortak atası, İslam Peygamberi zamanında Gor'dan Arabistan'a gidip İslam'ı kabul ettiği ve ünlü Müslüman savaşçı Halid bin Velid'in kızıyla evlendiğine inanılan Kays bin Raşid -Abdul Raşid- olup onun dört oğlu da Peştun kabilelerinin atalarını oluşturduğu kabul edilmektedir. Kays'ın ilk oğlu, 1747'den beri ülkenin yöneticilerini üreten Peştunlar arasında en önemli kabile grubu olan ve daha sonra Durrani olarak anılacak olan Abdali kabilesinin atasıdır. Çoğunlukla güneybatıda Kandahar, Farah ve Herat çevresinde yaşayanlar, güney veya batı Peştunları olarak bilinmektedirler. Durrani'nin aşiretini oluşturan alt gruplar şunlardır: Popalzai, Barakzai, Alikozai, Achakzai, İshakzai, Alizai ve Noorzai. Bu aşiretlerden Barakzai en güçlü ve kalabalık klan iken Popalzailer (özellikle Sadozai ailesi) ise aristokrattır. Pakistan'da yaşayan Yusufzai, Shinwari ve Mohmand gibi Peştun kabileleri de Durrani kökenli olduğunu iddia edilmektedir. Kays'ın ikinci oğlu ise Durrani'den önceki Hotaki hanedanını kuran Ghilzai -Gilzay- kabilesinin atasıdır. Gilzay, en fazla sayıda göçebe ile en büyük Peştun grubunu oluşturmaktadır. Doğuda Gazne ve Kabil çevresinde yaşarlar ve doğu Peştunları olarak bilinirler. Gilzay'ın bileşenleri şunlardır: en kalabalıkları Hotaki ve Süleyman Khel'dir, diğerleri Haroti, Ender, Tohi, Tarraki, Nasiri ve son olarak Ahmadzai'dir. Kays'ın üçüncü oğlu, Kakar, Musa Khel ve Safi'yi içeren Gurghusht kabilesi kurucusu olan dördüncü oğlu Wardak, Orakzai, Afridi, Wazir, Jaji, Tani, Khatak, Zadran, Mangal, Mahsud ve Khugiani'yi içeren Karlanri -evlatlık oğul- kabilesinin atasıdır. Esasında Peştun soyağacının inşasında İslam öncesinde bulunan herhangi bir tarihin kabul edilmediği ve İslamlaşma neticesinde Peştunların ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bu durum Peştunları diğer etnik gruplardan - Tacikler, Özbekler, Hazaralar vs- ayırmak suretiyle "orijinal Müslümanlık" yoluyla Peştunların soy kütüğü inşa edilmiştir. Bu soyağacında, Peştunlar arasında "gerçek" Peştunların kim olduğu konusunda bile bir tartışma vardır. Yine de geniş bir sahaya yayılıp -Afganistan ve Pakistan- birbirlerinden uzaklaşsalar bile Peştunlar arasında bir

asabiye ve dayanışma bulunmaktadır. Bunun yanında, modern devletin Farslaştırıcı etkilerine maruz kalan Peştun aşiret seçkinlerinin, sıradan Peştun aşiretlerinden ayrılmasıdır. Bu nedenle, başta Durrani olmak üzere yönetici Peştunlar, kendilerini daha saf kabileler olarak gören sınır kabileleri ve dolayısıyla 'gerçek Peştunlar' tarafından yozlaşmış olarak nitelendirilmektedirler. Bu yüzden paradoksal bir gerçek babında Peştunların çoğu, aslında evlatlık oğul Karlanri'nin soyundan gelmektedir. Dolayısıyla Peştun soyağacı meselesi kültürel bir olgu ve inşadan ibaret olduğunun altı çizilmelidir (Sungur, 2013: 10-11).

Günümüzde temel olarak kabul gören görüş, Peştunların çeşitli Asyatik halkların bir araya gelmesiyle oluştuğu yönündedir. Peştunların ataları M.Ö. 5. yüzyılda kuzey bölgesinden gelerek günümüz Afganistan topraklarına yerleştikleri ve onlardan yaklaşık on asır sonra gelen Halaç Türkleriyle karışarak oluştuğu düşünülmektedir. Özellikle Gilzay olarak bilinen ve Kandahar bölgesinde uzun yıllar hakimiyet kuran aşiretin Halaç Türklerinin soyundan geldiği tahmin edilmektedir. Yine de Afgan kimliği denildiği vakit daha çok Peştunlar ve bu etnik grup içinde kendisini tanımlayan insan toplulukları akla gelmektedir (Saray, 1988: 402).

Peştun kimliği ile Afgan ulusal kimliği arasında girift bir ilişki olduğunun altı çizilmelidir. Afgan tabiri, 6. Yüzyılda Hintliler, 7. Yüzyılda Araplar ve İranlılar tarafından kullanılmasına rağmen 19. Asırda yaşanan Anglo-Afgan Savaşları sonrası genel olarak kullanılmaya başlandı. 18. Yüzyılda Peştunlar için kullanılan bu sözcük bir asır sonra Afganistan'da yaşayan bütün etnik grupları kapsayacak şekilde genişletildi. Ancak bahsedilen dönemlerde bölgede gözlemler yapan birçok kâşifin vurguladığı üzere Peştunlar Afgan tabirine pek ilgi göstermedi, hatta bundan pek haz etmeyip kendilerini Peştun olarak tanımlamaya devam ettiler. Böylece başta Peştunlar olmak üzere ülkedeki büyük etnik gruplar olan Tacikler ve Türk soylular-Özbek ve Türkmenler- Afgan tabirini benimsemezlerken; Nuristani, Paşayi, Hazaralar ve Araplar ise Afgan kimliğini benimseme noktasında eğilimleri güçlü oldu (Rashidi, 2019: 20-21). Peştunlarda bu durum gayet olağan görülmelidir. Çünkü Peştunlar

kendi içlerinde de aşiret kimliklerini kullanmaya daha eğilimli oldukları bilinmektedir. Bu minvalde iki büyük aşiret arasında rekabet bulunmaktadır: Abdaili - Durrani- ve Gılzayiler. Bu iki aşiretin ön plana çıkmasında yetiştirmiş oldukları siyasi liderlerin etkisi büyüktü. Öte yandan, sınır kabileleri, Durrani veya Gılzay'a rakip olarak ayakta durmak için birleşik bir güç oluşturmayı başaramadı. Hem Durrani hem de Gılzayiler, Şii Safevi İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde yaşayan Sünni Afgan aşiretleriydi. Safevi devletiyle kurdukları ilişkiler hem ekonomik hem de siyasi destek ve meşruiyet sağlamalarına neden oldu. Ayrıca Herat ve Kandahar gibi şehirlerde üstlendikleri görevlerle siyasi tecrübe kazandılar (Sungur, 2013: 12). Böylece modern Afganistan'ın oluşumunda bu iki aşiret önemli bir rol oynadı.

Peştunlarla ilgili bahsedilmesi gereken bir diğer konu kültürel yapılarıdır. Bu bağlamda "Pashtunwali" kavramına yer vermek gerekir. "Peştun olmak-yapmak" anlamına gelen bu kavram Peştun halkının geleneksel davranış kurallarını oluşturmaktadır. Üç temel bölüme ayrılır: arabuluculuk ve koruma (nanawati), misilleme (badal) ve misafirperverlik (memasti). Din, yerleşikleşme ve kabile bağlarının gevşemesi Peştunvaliyi zayıflatmışsa da etkisini yok edememiştir (Clements, 2003: 201). Peştunvali temelinde Peştun kimliğini atalar ve dil unsurlarıyla belirlenir. Peştunca konuşan ve Peştun atalarını bilen bir kişi Peştun olarak kabul edilir. Atalar meselesinde yedi kuşak öncesini bilmek ya da Durrani örneğinde olduğu üzere ataların mezarlarının bulunduğu Kandahar şehrine sahip olmak gibi çeşitli yaklaşımlar bulunur. Peştun geleneğine ve yasasına gömülü olan Peştunvali, temelde bir onur ve utanç yasasıdır. Onur, her şeyden önce askeri prestij, savaşıma yeteneği, cesaret ve savaşa katılım yoluyla kazanılabilir. Bu aslında askerî açıdan faydalıdır ve Peştun aşiretlerini hanın savaş çağrısına uymaya zaruri tutar. Savaşa katılım, aynı zamanda, Peştunvali'nin bir başka ilkesini oluşturan hanın cömertliği ve misafirperverliği veya memasti için bir tazminattır. Erkeğin namusu, çatısı altındaki kadınların iffetiyle de eş tutulmuştur. Ev hayatının mahremiyeti anlamına gelen purdah

kavramı, Peştun günlük hayatında bir diğer önemli kurumdur. Haysiyetinin zarar gördüğünü düşünen bir kimse, namusla ilgili diğer bir ilke olan misilleme anlamına gelen badal müessesesine başvurur. Peştunvali, kendi adaletini yerine getirmenin her insanın hakkı ve görevi olduğunu kabul eder. Peştunvali'nin daha saf haliyle gerçek Peştun kabilelerinin yaşadığı sınır bölgelerinde var olduğuna inanıldığından, Durraniiler arasında veya şehirlerde çok yaygın değildir. Yine de bütün Peştun erkekleri ganimet, kadın ve toprak için savaşır ve onları değerli mallar olarak görür. Tüm Peştunların ortak bir soydan geldikleri için onurlandırıldığını ve eşit olduğunu kabul eden Peştunvali'de şeref ve eşitlik birbirlerine yakın kavramlardır. Dolayısıyla eşitlik, Peştunvali içindeki bir başka baskın özelliktir (Sungur, 2013: 17-19). Peştunvali olgusuna yönelik genel bir değerlendirme yapmak gerekirse bu kavramın Peştun etnisizmini güçlendirdiği ve kabile mantığını ulusal kimliğin önüne koyduğu söylenebilir. Bundan sonra Peştun hakimiyetinin Afganistan'daki tarihi seyrini incelemek gerekir.

3.3. Afganistan'da Peştun Hakimiyetinin Başlangıcı: Durrani Hanedanı

Ahmed Şah Durrani'nin bugünkü Afganistan'ının kurucusu olarak kabul edilmesi ve Peştunlar arasında "Baba" unvanı verilmesinin nedeni onun yeni dönemin başlamasındaki rolünden kaynaklanmaktadır. O dönemde Abdali lakabını kullanan grubun önemsiz bir dalı olan Sadozay Aşiretinine liderlik eden Zaman Han'ın oğludur. Ahmed Şah 1723'te Herat veya Multan'da doğmuştur. Peştunların bir diğer aşireti olan Gılzay aşireti ile girilen çatışmalarda esir düşmüş ve Kandahar cezaevine atılmıştır. Zindandayken Nadir Afşar'ın ordu güçleri şehre girince Gılzaylara karşı Abdalileri desteklemiş, Nadir Afşar tarafından serbest bırakılmıştır. Yıllar boyunca Nadir Afşar'a hizmet etmiş, aşiretin en mühim valiliklerinden olan Mazenderan Valiliği'ne kadar yükselmiştir. 1747'de Nadir Afşar'ın vefatı üzerine ordusunu toplayarak Kandahar'a gelmiş aynı yılda Peştun Meclisi Loya Jirga (Büyük Meclis) tarafından tüm Afganistan'lıların lideri ilan edilmiştir. Loya Cirga'nın ismini de değiştirerek kendisi ve aşiretine Durr-i Durrani (İnciler İncisi)

lakabını vermiştir. Bundan sonra Afganistan'da sadece Durranilerin (Peştunların) hakimiyeti başlamıştır. Devletin Peştun etnisitesine dayanmasından ötürü eski Horasan coğrafyasında kurulan bu devlet Afgan Krallığı/Emirliği olarak adlandırılmıştır (Hatunoğlu, 2022: 60).

Kandahar'da Afgan devletinin temellerini atan Ahmed Şah Abdali, ülke bütünlüğünü sağlamak niyetiyle Herat, Gazne ve Kabil'i ele geçirdi. Böylelikle Afganistan'ın günümüzdeki genel sınırlarına ulaşmışmıştır (Yazıcı ve Aksoy, 2010: 340). Ahmet Şah Durranî'den önce Peştun kabileleri buldukları coğrafyada pek etkili olmayıp, diğer kabileler tarafından yönetilmiştir. Ahmet Şah Durranî'nin kendi devletini kurma ve güçlendirmesinin temel dayanağı Peştun etnik kimliğini yüceltme (Peştunlaştırma) politikasını izlemesi olmuştur. Peştunluğu yüceltmek için de diğer etnik grupları (Kızılbaş Türkmenleri) yanına almış olsa da genel olarak Peştunlara güvenmiştir. Bu süreçte Horasan topraklarının Türkleri (Türkmen, Özbek, Hazara, Aymak, Kırgız ve Kızılbaş), Tacikler, Hazaralar ve diğer azınlık grupların siyasi açıdan etkileri bulunmasa da kültür ve gelenek açısından Peştunlaştırma politikasına maruz kaldıkları ifade edilebilir. Ahmet Şah Durranî'nin 1772 yılında öldüğünde, Durranî devleti kuzeydoğu İran'dan doğu Pencab'a kadar uzanmakta idi. Peştun milliyetçilerinin "Peştunkhwa" olarak bildiği tüm bölgeleri kapsamaktaydı. Bu, Peştunların daha önce gerçekleştirmediği milliyetçi bir rüyanın gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Devletin gücü büyük ölçüde "Peştunizm"e dayanıyordu. Peştun etnik grubunun siyasi ve askeri üstünlüğünün iddia edilmesi ancak bu iddiaya Ahmed Şah'ın yönetimine daha geniş dini ve popüler meşruiyet sağlamak için bir tür ılımlı "İslamcılık" ve Peştun olmayan azınlıkların bazı unsurların dahil edilmesiyle birleştirilmiştir (Saikal, 2010: 7).

Peştunlar, savaşı ve savaşmayı, monoton günlük hayata hareketlilik katan bir hobi olarak kabul ederler. Bu sebepten de çeşitli Peştun aşiretleri yüzyıllar boyunca birbiriyle savaşmıştır. Peştunlar'da 'kan davası' kanı kanla temizlemek, yazılı olmayan bir kural olarak bilinmektedir (Oğuz, 2001: 41). Dolayısıyla Afgan Emirliğinde aşiretler

arasında çıkan çatışmalar ve büyük güçlerin - İngiltere ve Çarlık Rusya'sı- jeopolitik rekabeti çerçevesinde vuku bulan olayların neticesinde istikrarlı ve güçlü bir devlet teşekkülü oluşturulamamıştır. Yazıcı'ya (2011: 477) göre, 20. yüzyılın başlarından itibaren devrin moda akımlarına uyarak üniter bir devlet inşa etmek amacını güden Peştun milliyetçileri, bu ülke topraklarında yaşayan diğer bütün etnik zümrelerin İndo-Aryan ırkın temsilcileri olduğunu ileri sürerek, Peştun/Pathan kimliği etrafında yeni bir millet yaratmak niyetiyle hareket etmişlerdi. Gılzay ve Abdaliler gibi Türk menşeden geldikleri iddia edilen etnik gruplar olarak bugün Peştun etnik unsurları içerisinde değerlendirilirken, Hazara ve Aymaklar gibi fizyonomi bakımından farklılık arz eden topluluklar da Peştun birliği içerisinde sayılmışlardır. Ahmed Şah Abdali (1747) ile Emanullah Han (1919) arasında geçen yıllar Afgan sözcüğü etnik açıdan bir topluluğu veya grubu ifade etme bağlamında değerlendirildiği gibi, Afganistan kavramı ise coğrafi bir isimlendirme ve idari sınırlar yönünden bölgesel olarak genişlemeyi işaret etmektedir. Fakat toprak kaybı bu dönemde yaşamıştır. Günümüzde Afganistan'ın sınırları Peştunların yaşadığı Güney Afganistan coğrafyalarını terk ederek Türklerin yaşadıkları kuzey coğrafyalarına doğru genişlemiştir (Hatunoğlu, 2022: 62). Afgan toplumunun kararlılığı ve Emanullah Han'ın iktidara gelmesinden sonra temelini atmak istediği modern toplum ve devlet karşısında dönemin kökten dinci ve muhafazakâr mollaları kısa sürede engeller getirmişlerdir. Emanullah Han'ın modern dünyaya açılma çabası olumsuzlukla sonuçlanmıştır. Bu esnada modernleşme karşıtı olan Habibullah Kalakani'nin (Baçe-i sakav/ Sucunun oğlu) önderlik ettiği halk isyanı ile mevcut yönetim devrilmiştir. Böylece yıllar süren Peştun kökenli yöneticilere karşı büyük bir darbeyi vurmuştur.

1929 Ocak'ında Emanullah'ın yerine tahta geçen Tacik kökenli Habibullah Kalakani'nin saltanatı Peştun ayaklanması nedeniyle dokuz ay kadar kısa sürmüş, 1929 Ekim'inde İngilizlerin ve Pakistanlı Peştunların desteğini alarak Afganistan'a giren Muhammed Nadir Şah tarafından iktidarına son verilmiştir (Seren, 2021:10). Bu yaşanan kopuş Peştun milliyetçiliğinin

asırlardır süregelen siyasi ve kültürel iktidarının Afganistan'da yaşayan diğer etnik gruplar üzerindeki hakimiyetinin, 9 ay kadar kısa bir süre olsa da iktidarın Taciklere geçmesi olarak tarihe geçmiştir. 1929 Ekim ayında Nadir Han Peştunların desteğiyle Şah ilan edilmiştir. Fakat Nadir Şah dört yıl sonra 1933 yılında bir öğrenci tarafından suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir. Daha sonra Nadir Han'ın oğlu Muhammed Zahir Şah 19 yaşındayken babasının yerine tahta çıkmıştır. Böylece Nadir Şah sayesinde hükümet yönetimi tekrardan Peştunlara geçmiştir. Muhammed Nadir Han, 1929'da Afganistan'da iktidara geldikten sonra, Peştun olmayan etnik topluluklara karşı Peştunlaştırma siyasetini süratle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Peştunlaştırma siyaseti için Türkiye'den mezun olan ve Afgan Türklerinin dillerini çok iyi bilen Muhammed Gül Momand'ı Dışişleri Bakanı olarak atadı. Mohammad Gul Momand, aynı zamanda milliyetçi Peştunların lideriydi. Momand, çeşitli etnik gruplar arasında mikro milliyetçiliği körüklemek için tehlikeli siyasi yapılar ve örgütler kurmaya başladı. O dönemde Özbek ve Türkmenlerden oluşan binlerce kişi Hanabad'dan zorla yürütülerek Kabil'e getirilmiş ve Peştun askerleri tarafından çeşitli işkencelere maruz bırakılmıştır. Bu çetin yolculuğa dayanamayanlar öldürülmüştür. Peştunlaşma politikası bağlamında yer ve mekân isimleri değiştirilmiştir. Vilayetlerin, şehirlerin, sokakların, mahallelerin, köylerin Türkçe veya Farsça olan isimleri Peştunca'ya dönüştürülmüştür. Kabil'de kurulan hastanelerin, okulların, mahallelerin tüm isimleri Peştun diline çevrilmiştir. Mohammad Gol Momand, Türklerin, Hazaraların ve Taciklerin dilekçelerini Peştun dilinde yazmalarını şart koşmuştur (Kartal, 2020: 56-57).

Muhammed Zahir Şah, 1933'ten 1973 yılına kadar hüküm sürmüştür. Zahir Şah'n kuzeni Serdar Muhammed Davud Han, 1953'ten 1963'e kadar başbakanlık yapmıştır. ABD ve Sovyetler Birliği'nden ekonomik ve askeri yardım isteyerek reformist nitelikte tartışmalı sosyal politikalar getirmiştir. Pakistan-Afganistan sınırında bir Peştun devleti kurulmasına yardım ettiği iddia edilerek 1963 yılında Davut Han görevden

uzaklaştırıldı. 10 yıl sonra 1973 yılında Muhammad Davut Han, Muhammad Zahir Şah'ın bir yurtdışı gezisini kaçırılmaz bir fırsat olarak görmüş ve ülke yönetimine el koyduğunu kamuoyuna ilan etmiştir. Bu açıklama Afganistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu olarak duyuruldu (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 243-244). İki asırdan fazla bir süredir Durrani Peştunların yönetimini kabul eden Gılzay Peştunları artık hükümette pay sahibi olmak istiyorlardı. Afganistan Halkının Demokratik Partisi (AHDP) ve Hizb-i İnkılab-i Milli (HİM) gibi İslamcı partilerdeki Tacikler, Özbekler ve Hazaralar gibi Peştun olmayan başlıca gruplarla birlikte Durrani yönetimine karşı ayaklandılar. Bu gerçeğe, yeni bir siyasi partinin kurulması nedeniyle Peştun olmayan etnik topluluklar arasında artan bir hoşnutsuzluk eklenmişti (Sultana ve Azamatullah, 2015: 28).

Davut Han'ın Başbakanlığı döneminde Peştun etnikçiliği Pakistan devletinin ortaya çıkışıyla beraber sınır aşan bir hüviyet kazanmıştır. Daha doğrusu bu mesele bir soruna dönüşmüştü. Pakistan'ın kuruluş süreci ve Peştunların hem Pakistan ordusundaki ağırlıkları hem de genel nüfus içinde Pencapilerden sonra en büyük orana sahip olmaları iki devlet arasında başlarda sorunlu bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden oldu. Davut Han, radyo ve aşiretler olmak üzere birçok vasıtasıyla Pakistan'daki Peştun nüfus üzerinde baskı kurmaya çalıştı. Bu durum Pakistanlı yetkililerin hoşuna gitmeyerek iki ülke arasındaki sınırları kapamasına neden oldu. Çok sayıda Peştun, yazları Afganistan'da, kışları ise Pakistan'a göç ederek göçebe olarak yaşıyor ve geçimlerini bu yolla sağlıyordu. Bu durum göçebe Peştunlar üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Bunun yanında Pakistan'ın sınırları kapatması Afganistan ekonomisinin zayıflamasına sebep oldu (Runion, 2007: 98-99). Böylece Peştun etnikçiliği sınır aşan bir sorun olmasının yanında Afganistan'ın uluslararası politikada kullanmak isteyip becerikli bir şekilde yürütemediği bir araç oldu.

Serdar Muhammed Davud iktidarı ele geçirdikten sonra diğer sağ ve sol partileri de kendi partisine (Hizb-i İnkılab-i Milli/Ulusal Devrim Partisi) yani tek partili rejime davet etti ve karşı koyan kişileri idam etmiştir. Hapiste olan Hafizullah Emin'in vermiş olduğu

talimatı üzerine Sovyetler Birliğinde eğitim görmüş olan komünist subaylar ki bunlardan biri zırhlı birlikler komutanı Aslam Watandar ve diğeri Hava Kuvvetleri komutanı Abdulqadir'in emrinde Nisan 1978 ordu Davut Han'ı devirerek bütün ailesi ile birlikte katletti (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 246). Böylece solcu-komünist subaylar tarafından dönemin Cumhurbaşkanı devirmek için başlatılan bu darbe girişimi (27 Savr/İnkılab-ı Savr) olan '27 Nisan Darbesi' Afganistan tarihine geçmiş ve ülkede komünist devir başlamıştır.

Afganistan'ı kurulduğundan beri yönetimi elinde tutan ana Peştun kabilelerinden biri olan Duraniler'in yerini 1978 yılında Nur Muhammed Tarraki'nin başa geçmesiyle Peştun kabilelerinden Gılay aşireti devraldı. Gılay aşiretinden olan Tarraki, Hafızullah Emin ve Babrak Karmal olmak üzere hepsi komünist liderlerdir. Diğer yandan, Pakistan'da -Peşaver- merkezleri bulunan iki Mücahit partisinin liderleri Hikmetyar ve Resul Seyyaf da bu aşirete mensuptur. Bu örnek, Afganistan'daki kabilecilik yaklaşımını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır (Demirel, 2003: 30). Peştunlar Afganistan'da gayri Peştun etnik gruplarla çekişmeli bir ilişki içinde olmuştur, aşiretler arasında da her zaman bir rekabet ve çatışma söz konusu olduğu için asırlar sonra Peştun iktidarı kendi kabileleri arasında el değiştirmiştir. Afganistan'ın yeni adı Demokratik Afganistan Cumhuriyeti olmuştur.

3.4. Komünist Rejimi Altında Peştun Milliyetçiliği 1979-1992

Komünist idare ve daha sonra SSCB işgaliyle birlikte Peştun etnik milliyetçiliği yeni bir evreye girmişti. Afganistan ile Pakistan arası sınırın her iki tarafından gelen Peştunların çoğu ve uluslararası toplumun pek çok üyesi, Sovyetlere karşı yürütülen Afgan Cihadını desteklemek için dini inançlarını bir direniş ideolojisi olarak kullanmışlardır. Dini inançları, şerefleri ve bağımsızlıkları için savaşmak üzere çeşitli İslami direniş grupları oluşturuldular. Afganistan'ın Sünni nüfusunun yaklaşık %80'ini temsil eden yedi ana mücahid grubundan altısı Pakistan tarafından çeşitli derecelerde desteklenmekte ve ağırlıklı olarak Peştunlardan oluşmaktaydı (Saikal, 2010: 8-

9). Pakistan'ın Peştun grupları örgütlemesinin çeşitli nedenleri vardı. Clements'e (2003: 200) göre Pakistan'da yaşayan büyük etnik gruplardan biri olan Peştunların enerjisini Pakistan'dan kopma yerine Afganistan'daki dini mücadeleye yoğunlaştırma düşüncesi bunun başında gelmektedir. Yine jeopolitik açıdan Pakistan'ın hem kendi güvenliği hem de Afganistan'da hâkim güç olma arzusu da bunun nedenleri arasında sayılabilir. Oğuz'a göre (2001: 189), Afganistan'ı işgal eden Sovyet güçlerinin Hint Okyanusu'na ulaşmasının önündeki tek coğrafi engel Pakistan idi. Sovyet tehlikesine karşı Pakistan kendisi tek başına karşı koyamazdı dolayısıyla Sovyet yayılmacılığına önlemek için ABD'nin Pakistan'a yardım etmesi gerekiyordu. Ayrıca bu ülke ABD'nin mücahitlere yardım etmesini sağlayacak önemli bir üs görevini de üstlenmiş olacaktı. İkinci sebebi ise, ABD için Pakistan, Güneydoğu Asya'da İran'ın yerini almış olmasıydı. Şah Rıza Pehlevi'nin devrilmesiyle ABD, bölgede önemli bir müttefikini ve üssünü kaybetmiş bulunmaktaydı ve ABD için bu boşluğu artık Pakistan dolduracaktır. Böylece Pakistan bölgede ABD'nin en önemli müttefikini olacak hem de Sovyetlere karşı bir kalkan olarak kullanılmak üzere seçilmiş bir tampon bölge konumundaydı. ABD'nin Pakistan'a Sovyet Ordusuna karşı savaşan Peştun mücahitler grubunu desteklemek ve askeri gücünü arttırmak için askeri yardımda bulundu, 1986 yıllarında 3,2 milyar dolar yardım etti. Bu yardımların çoğu mücahit gruplarına gidiyordu. Ayrıca ABD'nin de Peştun Mücahit gruplarına doğrudan 600 milyon dolarlık silah yardımında bulunması sözde gerilla savaşçıları olarak bilinen, tamamı Peştunlardan oluşan bugünkü (Taliban) terör örgütünün doğuşuna neden oldu.

Yaşanan reelpolitik gelişmelerin sonucunda Afganistan'da modernleşme süreci akamete uğradı. Bunun nedeni, dinsel duyguları kullanarak İslam toplumlarının modernleşme sürecini sekteye uğratan İngiliz politikalarının yerini bu dönemde ABD aldı, taşeronluğunu ise Pakistan üstlendi. Nihayetinde 1979-1989 yılları arasında yaşanan karışıklıklar görünüşte sosyalizm, liberalizm, din ve benzeri adına yürütülmüş olsa da temelinde Afganistan'ı ABD ve özellikle Pakistan etkilerinden uzak tutmak

amacı çerçevesinde hareket edenler (komünistler) ile Sovyet işgalinden ülkeyi kurtarmak amacı taşıyanlar (mücahitler) arasında kökleri geçmişe tekabül eden bir kavganın yeniden su yüzüne çıkmış olduğunu göstermekteydi. Buna bir başka açıdan, modernistler ile radikaller arasındaki kavganın yeniden alevlenmesi şeklinde bakılabilir (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 264). Bu okuma anakronik bir yaklaşım olabilir ancak gerçek şudur: küresel rekabetin yuttuğu zayıf halkalardan biridir Afganistan.

Burada “Mücahit” sözcüğünün Peştun olan ve Peştun olmayan kesimler arasındaki ayrıma noktasında üstlendiği işleve göz atmak gerekir. Afganistan'da bulunan gayri-Peştun gruplardan (Afganistan'ın diğer etnik grupları, Arap, Afrikalı, Güneydoğu Asyalı ve İslam adına savaşmak isteyen gönüllülerden) oluşan mücahit grubu, kelimenin tam anlamıyla, din, inanç, vatan, toprak, özgürlük ve bağımsızlıkları için savaşmışlardır. Ancak Peştun olan mücahit grupları ise cihat kavramını kötüye kullanmışlardır. Bu mücahit grupları tam manasıyla özgürlük davası için mücadele etmedikleri gibi tam tersine çoğu Afganistan'daki insanların, özellikle kadınların temel haklarını -eğitim, sağlık vb- hiçe sayan politikalar izlemekteydiler. Bu kesim genel olarak Peştun milliyetçiliğini benimseyen, özgürlüğe karşı oldukları gibi, bağımsızlığı da arzu etmemekteydiler; zira mücahit gruplar her şekilde CIA, Körfez Arap Emirlikleri ve en çok da Pakistan'ın Gizli Servisi olan (İSİ) tarafından kontrol edilmektedirler (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 262-63).

Afganistan'da Cihat unsuru uluslararası bir boyut kazandı, başta Pakistan olmak üzere, ABD ve Körfez Arap Emirlikleri'nin finanse etmesi nedeniyle Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan mücahitlerin silah, askeri ve ekonomik sıkıntılar yaşamamaktaydı. Diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin askeri teçizat ve savaş maliyetini karşılayamayacak hale gelmesi Afganistan'da bu savaşın kaybına neden olmuştur. 1985 yılı itibarıyla Rusya'da insani ve ekonomik kayıplar toplumu rahatsız etmekteydi, bu sebeple de Afganistan'dan çekilme kararının alınması toplum içinde konuşulur hale gelmiştir. Nitekim Rus ordusu 1989 yılında Afganistan'dan çekilmiş ve 1990 anayasa değişikliği ile ülke iç ve dış ticarete

açılmıştır. Bundan sonrada dünyanın iki süper gücünden biri olan SSCB çöktü, doğal olarak bu çöküşün birçok nedeni bulunmaktaydı ama Afganistan Savaşı ve karşılaşılan hezimet, yıkıma giden yoldaki önemli bir parametreyi oluşturmuyordu (Roberts, 2015).

Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya federasyonuna dönüşmesinin yanı sıra ABD de Afganistan coğrafyasında bulunan İSİ destekli mücahit gruplarına karşı yapılan yardımları durdurmuştur. Böylece dünyanın yumuşama göstermesi sürecinde mücahit gruplarının ABD tarafından mali ve maddi yardımların kesilmesinin ardından bu gruplar eski düşmanları olan Ruslarla görüşmek amacıyla Moskova'ya gittiler. İktidar kavgası yüzünden yüzlerce mücahidin yaşamını yitirmesinden sonra, 16 Nisan 1992 yılında Peştunların Gılay aşiretinden olan devlet başkanı Necibullah yönetimi istifa etti (Demirel, 2003: 38-39). Böylece Afganistan'da komünist rejimin sonu mücahit grupların iktidarı başlamıştır. 16 Nisan 1992'de Afganistan'daki son komünist rejimin de devrilmesinden bir hafta sonra ünlü Mücahit komutanı Tacik asıllı Ahmet Şah Mesud'un güçleri başkent Kabil'i ele geçirdi. Kabil'de herhangi bir direnişle karşılaşmamış, zaten günler öncesinden Kabil çevresindeki üç büyük garnizonun komutanları saf değiştirerek Mesud'un tarafına geçtiklerini açıklamışlardı (Oğuz, 2001: 286-87). Sebghatullah Müceddedi devlet başkanlığına seçilmiş, ancak bu iki ay sürmüştür. Mesud'un da üyesi olduğu 'Cemiyet-i İslami' -Taciklerin oluşturduğu- örgütünün lideri Burhaneddin Rabbani 15 Haziran 1992'de devlet başkanlığına seçilmiştir.

1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgali, Afgan nüfusunun dengesinde büyük bir değişikliğe neden oldu. O dönemde ülkeden kaçan 6,2 milyon mültecinin yaklaşık %85'i Peştun olduğundan, bu onların nüfus içindeki yüzdesini düşürdü ve artık çoğunluğu oluşturan etnik grup değillerdi. Her ne kadar Afganistan'ı oluşturan parçalardan hala en büyüğü Peştunlar olsa da yaşanan demografik değişim neticesinde diğer etnik gruplar Afgan siyasetinde ön plana çıkmaya başladı (Clements, 2003: 200). Dönemin devlet başkanı Tacik asıllı Burhaneddin Rabbani seçildikten sonra Afganistan yönetimi

Taciklere geçmiş bulunmaktaydı. Geçici olarak seçilen başkanın görev süresi 2 yıl uzatılmıştır, başkanlık süresinin biraz daha uzatılmasını talep eden Rabbani'ye İslami Cephesi lideri, Peştun asıllı Gülbuddin Hikmetyar ve Cünbiş-i Milli Partisi lideri olan Özbek asıllı General Abdül Raşid Dostum karşı çıktı ve böylece 1993'te ülkede iç savaş başladı. Bu savaş esnasında yüz binlerce insan öldü ve yüz binlercesi de komşu ve diğer ülkelere iltica etti ve Kabil tamamen harabeye çevirildi. Rabbani giderek güç kaybetmeye başlayınca Gülbuddin Hikmetyar başbakanlığa koltuğuna getirildi. Bu değişikliğin sebep olduğu belirsizlik ve güvensizlik ortamı 1996 yılında medrese talebeleri adı altında başlatılan Taliban hareketi, iki yılda Kabil başta olmak üzere ülkenin pek çok bölgesinde yönetimi ele geçirdi. Bu şekilde Rabbani'nin Başkanlığı resmiyette olmasa da fiili olarak sona ermiştir (gzt mecra, 2022). Pakistan sınırları içerisinde de çoğunluta hayat sürdüren Peştun etnisitesi, Taliban hareketinin de menşesini oluşturmaktadır.

3.5. Taliban Yönetimi Döneminde Peştun Etnik Milliyetçiliğinin Yeniden İnşası (1996-2001)

1994 yılında Pakistan'ın Belucistan eyaleti ve Kandahar'da bulunan Peştunlar arasında başlayan Taliban hareketinin kuruluşunda ve biçimlenmesinde çok sayıda Taliban militanının gittiği medreseleri ve yetimhaneleri organize eden Pakistan'ın Cemi'at-i Ulama-i İslam Partisi, Pakistan İstihbaratı (ISI) ve ordusu ile maddi açıdan Suudi Arabistan önemli figürler olarak ön plana çıkmaktadır. Taliban'ın karizmatik lideri Molla Ömer, hareketin Afganistan'da bir İslam devleti yaratma misyonu ile meşgul olduğunu ve Afgan milliyetçiliğinin Taliban'ın dünya görüşünde önemli bir unsur olmadığını açıklamıştı. Buna karşın 1992'den itibaren Afgan mücadelesinde, Taciklerin, Özbeklerin ve Hazarların güçlenmesi korkusuyla büyüyen, Kandahar ve diğer yerlerde bulunan Peştun asıllı kabilelere maddi ve askeri yardımlarda bulunulması, Taliban'ın hızlı yükselmesine sebep olmuştur (Hyman, 2002: 312).

Hareketin lideri olarak sivrilen Molla Muhammed Ömer, İslamcı öğrencilerinden oluşan ve Taliban ismiyle bilinen bu örgüt

vasıtasıyla Eylül 1996'da Kabil'i ele geçirmiş ve devlet yönetimine el koymuştur. Daha önce de bahsedildiği üzere, devlet yönetimiyle alakalı hiçbir bilgisi olmayan, modern dünyaya karşı köktendinci fikirlere sahiptirler. İslam ve şeriat adı altında katı kuralları uygulamaya koyan, insan haklarını ihlal eden, kendi ideolojilerine yatkın olmayan düşünce ve faaliyetleri meşru saymayan, nikahsız cinsel ilişkide bulunan için taşlama ve hırsızlık için el kesme dahil olmak üzere sert köktendinci yasaları topluma dayatmıştır. Diğer yandan kadınların toplumdan dışlanmaları, yanında ailesinden bir erkek olmadan dışarı çıkmaları, kamu ve özel sektörlerde çalışmaları, 6. sınıf üstünün okula gitmeleri yasaklanmış; toplum içine çıkarken tamamen örtünmeleri, erkeklerin de İslam usulüne göre giyinmeleri ve sakal bırakmaları katiyen şart koşulmuştur. Taliban, 'Deobandizm' -selefilik- ve 'Peştunwali' fikirlerini benimsemektedir. Nihayetinde Peştunların sosyolojik yapısı ve kabile kurallarıyla şekillenen Taliban, İslam tarihinde bulunmayan ve büyük bir kısmı Peştun kültürel geleneklerine dayanan kurallar vasıtasıyla Afganistan'ı yönetmiştir. Üyelerinin büyük bir bölümü Peştun etnisitesine mensup olan Taliban rejimi, 'hükümler' ismiyle bilinen siyasi, sosyal ve kültürel uygulamaları hayata geçirmiş ve iktidarını bunlara dayandırmıştır (Katılmış ve Güven, 2022: 111).

Taliban kendi ideolojilerine uymayan toplumun kültürel ve sosyal faaliyetleri örneğin; yılbaşı ve Nevruz kutlamasını, futbol oynanmasını, televizyon izlenmesini, müzik dinlenmesini ve evde evcil hayvan beslenmesini şiddetle yasaklamış, bunları günah işlemeye sevk eden faaliyetler olarak belirtmiştir. Taliban'ın İslamcı, inanç sahibi ve mutlak muhafazakâr bir görünüm sergilemelerinin perde arkasında bambaşka bir olgu bulunmaktadır, bu da Peştun milliyetçiliğidir. 1998 yılında Taliban ülkenin yaklaşık %90'nını ele geçirip kontrol altına almıştı, yakıp yıkma taktikleri ve insan hakları ihlalleriyle şöhret salarak kendilerini uluslararası bir aktöre dönüştürmüşlerdir. Afganistan'ın meşru hükümeti olarak Taliban örgütünü sadece Pakistan, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tanımış ve ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Taliban, kendisini radikal

bir Sünni İslami hareket olarak tasarlanmış olsa da ancak milislerin Peştuniyet (Peştun Merkezli) kimliğini her zaman göz önünde bulundurmıştır. Taliban, Durand Hattını resmi olarak tanımamıştır, ancak 1998'e kadar Afganistan'ın büyük bölümünü yönetmeleri, Afganistan'daki Peştun siyasi üstünlüğünün doruk noktasına ulaşmışlardır (Saikal, 2010:9). Burada sunulan gerçekler, Peştun milliyetçiliğinin Taliban siyaset sahnesine çıkmadan çok önce önemli ölçüde gerilediği düşünülmüştür. Taliban'ın ortaya çıkışının artık Taliban'a karşı orduyla ittifak halinde olan milliyetçilerin Pakistan devletine daha fazla entegre olmalarını kolaylaştırdığını belirtmek gerekir. Esasen Taliban yönetimi Peştun etnikçiliğinin yeni yüzü olarak görülebilir, ideolojik bağlamda Peştun milliyetçiliğini yaymaya çalıştıkları söylenebilir (Sheikh, 2016: 78). Bir diğeri de Peştun milliyetçiliği düşüncesi ile birlikte köktendinciliği teşvik etmişlerdir. Bu zamana kadar Sünni İslam'ın Peştun milliyetçiliği içinde merkezi bir konumda olmasına rağmen, radikal siyasal İslam'ın temel olarak onu yok etmediğini, hatta beslediğini söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır.

Ekim 2001'de ABD'de bulunan İkiz Kulelere yapılan saldırı neticesinde ABD ve NATO'nun müdahalesiyle Taliban rejimi devrilmiş, böylelikle Afganistan sınırları içerisinde yaşayan etnik grupların dillerine ve yaşam biçimlerine nispeten özgürlük hakkı tanınmıştır. 2004 yılında ilan edilen yeni Anayasanın 16. maddesinde ülke genelinde konuşulan Farsça, Peştuca, Özbekçe, Türkmençe (Türkmen Türkçesi), Paşaica, Nuristanice, Beluçça vb. dillerinden Farsça ve Peştunca ülkenin resmî dili olarak kabul edilmiştir. Türkmençe, Özbekçe, Paşaica, Beluçça dilleri ise konuşanlarının yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ve ülkenin üçüncü resmî dili olarak ilan edilmiştir (Bigzad, 2021: 123-124). Buna karşın, Afganistan siyasetinde Peştunların rolü daima görünür olmuştur. Her ne kadar ABD'nin Afganistan işgalinde birlikte hareket ettiği Kuzey İttifakı içerisinde neredeyse hiç Peştun bulunmasa da ülkede ABD öncülüğünde kurulan hükümetin lideri daima Peştun nüfus içerisinde çıkmıştır. Bunun nedeni de halk tarafından meşru görülme isteği olduğu söylenebilir ancak ülke genelinde Peştun

olmayan etnik gruplar bu durumdan memnun olmamışlardır. Bu doğrultuda Eşref Gani, Hamid Karzai gibi isimler güney Peştunlarından seçilmiştir. Ülkedeki siyasi atmosferde tanınan Molla Muhammed Ömer, Molla Heybetullah, Celaledin Hakkani, Gulbeddin Hikmetyar, Muhammed Necibullah gibi isimler de Peştun kimlikleriyle ön plana çıkmaktadırlar.

3.6. Taliban'ın Yeniden İktidara Gelişinin Peştun Milliyetçiliğine Etkisi

ABD ordusunun çekilmesiyle birlikte 15 Ağustos 2021'de Taliban, Afganistan'ın kontrolünü yeniden ele geçirdi. Peştunlar ve Peştun etnik milliyetçiliği'ne dayanan Talibanlaşma olgusu Afganistan'daki diğer etnik gruplara karşı hak ihlalleri bu şekilde yeniden başlamış oldu. Hükümet güçlerinin Peştun kanadı ile Peştun nüfusuna dayanan Taliban arasında ülkeyi tekrar Peştunların mutlak hakimiyeti altına sokmak için gizli bir anlaşmaya varıldığı düşünülmektedir. Bu durum 2001 sonunda Hamid Karzai hükümetiyle kurulan yeni yönetimde kuzeyli gruplar olarak adlandırılan Tacikler, Hazaralar ve Türkler (Türkmen/ Özbek) ülke yönetiminde ilk defa Peştunlarla tam anlamıyla eşit olmasa da birçok alanda iktidara ortak olmuşlardır. Oysa modern Afganistan'ın son 250 yıllık tarihinde (1747'den beri) iki küçük istisna haricinde ülkenin kralları, emirleri, Cumhurbaşkanı her zaman Peştunlardan çıkmıştır (Oğuz, 2021: 308). 1990'lar sonrası baş gösteren Taliban hareketi de Peştun etnikçiliğini güçlendirmiştir.

Bütün bunları bir kenara bırakarak, %99'u Peştunlardan oluşan Taliban Örgütünün 2021 yılında tekrardan ülke yönetimine hakim olması itibarıyla Peştunlar haricindeki azınlık olan diğer etnik gruplar üzerindeki baskı ve politikalarına değinilecek olursa; Afganistan'da nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturan Tacikler, Peştun milliyetçiliğinin hakim olduğu Taliban'ın yeterince kapsamlı bir yönetim kurmadığını ve kendilerinin yeni yönetimde hak ettiği şekilde temsil imkanı bulamadığı sürece Taliban'ı ülkede hakim bir güç olarak tanımayacağını belirtmişlerdir. Taliban'a karşı ülkenin kuzeyindeki Tacik direnişini temsil eden Pencşir Hareketini (Direniş Güçleri)

başlatmışlardır. Bu hareketin amacı, eski Tacik mücahit Ahmad Şah Mesud'un oğlu Ahmad Mesud'un önderliğinde Taliban'ın zorba yönetimine karşı direnmektir (Kaya ve Bayar, 2022: 163). Direniş Güçleri Hareketini Tacikistan yönetimi de desteklemektedir. Pencşir'de direniş güçleri ile Taliban arasındaki çatışmalarda yüzlerce kişi ölmüş ardından eyaletin çoğu Eylül ayının başlarında Taliban kontrolüne girmiştir. Aynı zamanda bu eyalet Taliban'ın en son hakimiyet kurabildiği bölge olmuştur. Taliban, direnişin yenilerek teslim olduğunu dile getirmektedir, ancak Mesud ve taraftarları Taliban karşıtı muhalefet güçlerinin direnmeye devam ettiği konusunda ısrarcıdır ve ara sıra çatışma haberleri gelmektedir (Najibullah ve Ahmadi, 2021).

Taliban'ın fikri altyapısını oluşturan 'Peştunwali' anlayışı çerçevesinde kültür ve geleneklerine dayanarak kendi 'hükümlerine'ne göre ideolojilerine uymayan muhalifleri öldürmeyi bir savaş kültürü haline getirmiştir. Taliban'ın bu tutumu muhalifler ya da diğer etnik gruplar ile sınırlı kalmamıştır. Taliban, bulunduğu bölgelerde kendilerine özgü dillerini (Peştuca) devletin resmi dili ilan ederek etnisist ve kabileci bir tutum sergilemiştir. Peştun kabilecilik kültürü ve geleneğinde belirgin olan sertlik, katı kuralcılık ve intikamcılık gibi duygular, Taliban'ın ötekiyi belirlemede etkili olan diğer bir unsur olarak kabul edilebilir. Özellikle Peştunların, gayri Peştun etnik kimliklere karşı çatışmacı tutumları aynı zamanda Peştunların sahip oldukları katı intikamcılık duygusundan kaynaklanmaktadır (Katılımcı ve Güven, 2022: 115-116). Taliban, iktidara geldiği her iki dönemde de uyguladığı yönetim politikası aynı olmuştur. Bu bağlamda Peştun milliyetçiliğine öncelik vererek Peştun olmayan etnik grupları dışlamış, onların sosyal ve kültürel değerlerini hiçe saymıştır. Robert D. Kaplan'ın ifadesiyle de "Talibanlaşmayı Peştun milliyetçiliğinin yeni bir yüzü olarak tanımlamak için Taliban'ın Peştun olması gerçeği yeterli bir delildir" (Sheikh, 2016: 73). Zira, Taliban yönetimindeki bürokrasi Peştunlardan oluşmaktadır. Ülke yönetiminde alınan kararların esas mercii olan Loya Cirga yani Büyük Meclisi oluşturan üyeleri ve üstlenmiş

olduğu görevlere bakıldığında Peştun etnikçiliği rahatlıkla anlaşılabilir. Taliban lideri Haibatullah Ahundzada Taliban emiri olarak en yüksek makamı elinde tutmaktadır. Mohammad Hassan Akhund Başbakan, Abdul Ghani Baradar Afganistan'ın Ekonomik İşlerden Sorumlu Birinci Başbakan Yardımcısı Vekili, Abdul Selam Hanafi, Abdul Kabir ile birlikte 2021'den beri Afganistan'ın ikinci başbakan yardımcısı olarak görev yapmaktadır. Hanafi, Taliban'ın kıdemli lideri olan Afganistanlı Özbek siyasi ve Deobandi-İslamcı liderdir ve merkezi bir üyedir. Kabinenin neredeyse tüm üyeleri eski Taliban yetkilileri veya uzun süredir Taliban'a sadık kişilerdir. İçişleri Bakanı Vekili Sirajuddin Haqqani de dahil olmak üzere yarısından fazlası ABD ve/veya BM yaptırımlara tabidir. Hakkani Örgütünün başkanlığını yapan Hakkani'nin tutuklanmasına yol açan bilgiler için ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından 10 milyon dolara kadar ödül teklif edilmiştir (Thomas, 2021: 10). Thomas'ın da belirttiği gibi, bu isimler halihazırda Taliban yönetiminin en üst makamlarında görev yapmaktadırlar. Erkeklerden oluşan kabinenin Hanafi dışında diğer liderler ise Kandahar'lı Peştunlardandır.

Taliban iktidara geldikten sonra uygulamaya geçirdiği faaliyetlere göz atacak olursak; Dünya Basın Özgürlüğü Günü'nde medyayı destekleyen bazı kuruluşlar, Afganistan'da son iki yılda 300'den fazla medya kuruluşunun kapandığını ve 5 binden fazla gazetecinin işini kaybettiği söylenmektedir (Tolo News, 2023). Böylece Taliban aleyhine haber sunan medya kuruluşlarına ve gazetecilere gözdağı verdiğini düşünmektedir. Afganistan'daki BM misyonu çok sayıda insan hakları ihlalini belgelemiştir. Hükümete karşı gösterileri şiddetle bastırılmış, protestocular ve aktivistleri takibe alarak zorla ortadan kaldırmıştır. Ayrıca, önceki kurallarına göre İslami olmayan davranışlara yasaklar getiren Fazileti Yayma ve Ahlaksızlığı Önleme Bakanlığını kurmuşlardır. Kasım 2022'de yargılara kendi şeriat yorumlarını uygulamalarını emretmiştir. Sonraki haftalarda yetkililer, halka açık alanlarda sahra mahkemeleri kurarak kırbaçlama ve infazlara yeniden başlamışlardır. Kadın haklarının yok sayıldığı görülmüştür. Taliban,

tüm kadınların üniversiteye gitmelerini, kamu ve özel sektörde, ülkede faaliyet gösteren uluslararası kurum ve sivil toplum kuruluşlarında çalışmalarını yasaklamıştır (Maizland, 2023). Yaklaşık iki yıldır yönetim kurallarına uygun bir anayasanın olmaması Taliban yönetimini daha da zorlaştırmaktadır. Kadınların yönetime dahil edilmemesi, ilim camiasından, sosyal ve kültürel alanlardan uzaklaştırılması, eski devlet memurları ve askerlerin yakalanarak hapse atılması ve hatta öldürülmesi bunların hepsi genel af ilan edilmesine rağmen gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan daha önceden de Afganistan İslam Cumhuriyeti olan ülke daha ne kadar radikalleşeceği de insanların zihninde soru işaretine yol açmıştır. Peştunwali inanç, kültür ve ideolojisine dayanan Taliban örgütü, Peştun etnik milliyetçiliğini güçlendirmek düşüncesiyle Afganistan'ı biçimlendirdiğini söylemek mümkündür.

4. Sonuç

Afganistan tarih boyunca birçok medeniyetin keşiştiği bir coğrafyada yer alan, etnik çeşitliliği barındıran ve siyasi tarihi kargaşalarla dolu bir ülke olarak bilinmektedir. Bu durum Afganistan'ın modern dönemlerde ulus inşası sürecine de yansımış, modernleşme politikaları akamete uğrayarak Afgan toplumunun günümüzde de devam eden makus kaderi yaşanmaya başlamıştır. Aslında Emanullah Han döneminde ulusal bir tarih yazımı ve kimlik inşası gerçekleştirilmek istenmişti ancak siyasi istikrarsızlık, az gelişmişlik ve mollaların etkisi bunu imkânsız kıldı. Ulusal kimliğin gelişmediği yerlerde alt kimliklerin güçlendiği ve ulus milliyetçiliğine karşı etnik milliyetçiliğin yükselişe geçtiği bilinmektedir. Bu durum Afganistan'da da yaşanmıştır. Afgan toplumunun çekirdeğini ve demografik açıdan en büyük nüfusa sahip olan Peştunların etnik milliyetçiliği Afganistan'ın bütün siyasal değişim süreçlerinde kendisini hissettirmektedir. Geçmişte iki büyük Türk devleti -Safevi ve Babür- arasında kalan bu coğrafyada 18. yüzyılın son çeyreğinde ilk bağımsız devleti kuran Peştunlar, o tarihten günümüze kadar Afganistan'ın yönetiminde bir-iki istisnai dönem haricinde sürekli yer almışlardır. Özellikle İngilizlerle yaşanan savaşlarda da Peştun etnisitesi ön plana çıkmış ve Afganistan yönetimine sahip

olmuştur. Ümmet sosyolojisinin olduğu Afganistan'da etnik- kabile kimlikleri bütün gelişmemiş toplumlarda olduğu gibi güçlüdür. Dolayısıyla Peştunlar Afganistan yönetimi için sadece diğer gruplarla mücadele etmemişler, aynı zamanda kendi içlerinde de bunu gerçekleştirmişlerdir. Gerçi diğer etnik grupların önemli bir bölümü Afganistan'ın ulusal sınırları çizilirken yapay bir şekilde bu sınırların içine dahil edilmişlerdi çünkü Durand hattı Peştunları bölerken Peştun olmayanları -özellikle Türk gruplarını- Afganistan sınırları içine dahil etti. Yine de Peştunların Durrani -Abdali- ve Gılzay aşiretleri arasında yaşanan siyasi rekabet günümüze kadar devam etti.

Modern Afganistan'ın 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulması Afgan milliyetçiliğini ortaya çıkarırken, bu milliyetçilik içinde Peştun etnisizmi güçlü bir dayanak noktası olarak kaldı. Siyasi istikrarsızlıklarla beraber diğer etnik gruplara karşı Peştunlaştırma siyasetinin güdülmesi zaten siyasi çatışma, ekonomik zayıflık, aşiretçilik ve modern devlet ve toplum yapısına sahip olmayan Afganistan'da ulus milliyetçiliğinden ziyade etnik milliyetçiliği güçlendirdi. Nitekim Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Peştun kimliği ve etnisizmi ulusaşırı bir hüviyete büründü. Ancak Sovyet işgali bu durumu tersine çevirdi. İşgal döneminde Afganistan'dan yaşanan büyük göç dalgası sebebiyle Peştunların demografik olarak gerilediği görüldü. Bunun dışında Peştunlar Pakistan'da yaşayan soydaşlarıyla beraber cihatçı gruplar oluştur(ul)arak Afganistan'ın bağımsızlığı için mücadele ettiler. Böylece SSCB işgalinin sona ermesiyle birlikte vücuda getirilmeye çalışılan bütün modern kurumlar yıkılarak kısa bir süre sonra Taliban yönetimi kuruldu. Taliban yönetimi köktendinci ideolojisine rağmen Peştun özünü daima korudu. Nitekim 2001'deki ABD işgaliyle birlikte Taliban yönetimi sona ermesine karşılık Peştun idaresi sürdürülmüştü. İşgal döneminde işbaşında bulunan siyasal otorite, yürürlüğe konulan yeni Anayasa marifetiyle daha geniş toplumsal kapsayıcılığı bulunan düzenlemeler yapmış ancak Taliban'ın yönetimi devralmasından sonra uygulama tersi yönde değişmiştir. Nitekim Taliban'ın iktidara gelmesinden sonra ülkeden kaçanların yani göç edenlerin hangi etnik

gruptan oldukları tespit edilebilirse bu durum daha rahat anlaşılabilir. Nihayetinde, Afganistan'da yaşanan siyasal dönüşümler ve politikaların daima Peştun milliyetçiliğini güçlendirdiğini, bu etnik kimliğin içinde bile aşiret kimliklerinin devam ettiği, Afganistan'ın zayıflıkları ve yaşanan gelişmelerin Afgan ulusal kimliği inşasını başarısızlığa uğrattığı ve II. Taliban yönetiminde de varlığını koruyan Peştun etnisizmi nedeniyle Afgan toplumun ortak bir kimliğe ulaşamayacağı söylenebilir.

Kaynakça

Afganistan Büyükelçiliği Ankara, "Afganistan Hakkında Genel Bilgiler", [AFGANISTAN İSLAM CUMHURİYETİ \(afghanembassy.org.tr\)](http://afghanembassy.org.tr), (22.03.2023).

Afganistan - The World Factbook, [Afganistan Country Summary \(cia.gov\)](http://cia.gov), (22.03.2023).

Bellaw, H. W. (1880). *The Races Of Afghanistan*. Kalküta: Thacker Spink, And Co.

Bigzad, N. (2021). Afganistan Sahası Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 122-130.

Clements, F. A. (2003). *Conflict In Afghanistan: A Historical Encyclopedia*. California: ABC-CLIOA.

Demirel, E. (2003). *Taliban, El Kaide, Ladin ve Paylaşılmayan Ülke Afganistan*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Gzt Mecra (2022). "Burhaneddin Rabbani: Bir dönem sonu". Eylül 21, [Burhaneddin Rabbani: Bir dönemin sonu \(gzt.com\)](http://gzt.com), (02.04.2023).

Hatunoğlu, N. (2022). Afgan Tarih Yazımının Kavramsal Sorunsalları Üzerine Bir Değerlendirme. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 55-70.

Hopkirk, P. (2022). *Büyük Oyun: Orta Asya'da Gizli Savaş*. Çev. Renan Akman, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hyman, A. (2002). Nationalism in Afghanistan. *International Journal of Middle East Studies*, 34(2), 299-315.

İnsamer, (2023). "Afganistan". [Afganistan - İNSAMER \(insamer.com\)](http://insamer.com), (23.03.2023).

Kartal, R. N. (2020). Problem Of Ethnicity, Religion And Politics In Afghanistan: A Panorama of Pashtunisation Politics. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 55-63.

Katılmış, C. ve Güven, M. E. (2022). Taliban'ın Toplumsal Gerçekliğinin Kurucu Zemini: "Biz" ve "Öteki" Oluşumu. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 107-120.

Kaya, R. ve Bayar, E. (2022). Afganistan'da Taliban İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. TDT Özel Sayısı, 147-180.

Khawarnasab, A. ve Avcı, M. (2023). Afganistan'da Etnik Gruplar ve Siyasal Yapı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 131-139.

Maizland, L. (2023). "The Taliban in Afghansitan", Council on Foreign Relations, 19 Şubat, [The Taliban in Afghanistan \(cfr.org\)](http://cfr.org), (06.05.2023).

Mepa News, Media. Politics. Analysis, [Mepa News, Afganistan etnik grup haritası \(mepanews.com\)](http://mepanews.com), (18.03.2023).

Najibullah, F. ve Ahmadi, M. (2021). "Resistance Leader Masud 'Visited Dushanbe' For Afghan Peace

Talks, But Taliban Didn't Show Up", [Tajikistan - Mesud - talks Taliban \(rferl.org\)](http://rferl.org), (29.04.2023).

Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*. İstanbul: Doğan Kitap.

Oğuz, E. (2021). *Ülkem ve Ben*. İstanbul: Truva Yayınları.

Öztürk, S. (2015). *11 Eylül Saldırıları ve Afganistan Müdahalesi. (Yüksek Lisans Tezi)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Konya.

Rasekh M. Yahya, S. (2017). *Afganistan Eğitim Sisteminde Nitelik Sorununun Tarihsel, Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Temelleri. (Yüksek Lisans Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.

Rashidi, Z. (2019). *A Rewiew of Afghan Nationalism in Two Centuries (19th & 20th). (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Roberts, J. M. (2015). *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Runion, M. L. (2007). *The History of Afghanistan*. London: Greenwood Press.

Saikal, A. (2010). Afghanistan and Pakistan: The Question of Pashtun Nationalism?. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 30(1), 5-17.

Saray, M. (1988). Afganistan. *İslam Ansiklopedisi 1. Cilt* içinde (401-408 ss). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM/İslam Araştırmaları Merkezi.

Seren, M. (2021). Afganistan'da Ulus-Devlet İnşa Projesinin Başarısızlığı ve Taliban'ın Kazanma Stratejisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(3), 1-40.

Sheikh, S. R. (2016), Pashtun Nationalism: Politics and Talibanization. *Pakistan Horizon*, 69(1), 71-86.

Sivrioğlu, T. ve Türkoğlu, A. J., (2017). *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Smith, A. D. (2010). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge-Malden: Polity Press.

Sultana, R. ve Azamatullah, (2015). Communist Rule in Afghanistan: Weakening Pashtun Power and Exacerbating Ethnic Conflict. *Pakistan Horizon*, 68(3/4), 25-49.

Sungur, Z. T. (2013). *Articulation of Tribalism into Modernity: The Case of Pashtuns in Afghanistan. (Yüksek Lisans Tezi)*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Şahsi, R. (2022). Ülke Tanıtımı: Afganistan. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 131-148.

T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (2017). "Afganistan Ülke Raporu", [Afganistan.pdf \(kutso.org.tr\)](http://kutso.org.tr), (02.05.2023).

Thomas, C. (2021). "Taliban Government in Afghanistan: Background and Issues for Congress". <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46955> (23.03.2023).

Yusuf Ziya Bölükbaşı ve Abdul Hakim Qadery
Etnosentrizm ve Ulusal Kimlik: Afganistan'da Peştun Etnik Milliyetçiliği

Tolo News, Attack on Media/Journalists, "Over 300 Media Outlets Closed in Around 2 Years", <https://tolonews.com/afghanistan/attack-mediajournalists-183214>, (05.05.2023).

Williem, E. (2021). Easo, (European Asylum Support Office). Afghanistan Security situation update. Country of Origin Information Report (coi.euaa.europa.eu). (02.08.2023).

Yazıcı, O. (2011), Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Bir Görüş, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 29: 475-492.

Yazıcı, O. ve Aksoy, N. D. (2010). The Effects of the Turkish Culture in Foundation of the Afghan State. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 9 (2), 331-344.

BONAPARTİST SİYASET ANLAYIŞI VE GÜNÜMÜZDEKİ GÖRÜNÜMÜ
BONAPARTIST UNDERSTANDING OF POLITICS AND ITS APPEARANCE
TODAY

Gökhan Kara
İstanbul Üniversitesi
karagokhannn@gmail.com

0000-0001-7019-0071

Atıf:

Kara, G. (2023). Bonapartist siyaset anlayışı ve günümüzdeki görünümü. *Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 23-31.

Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş tarihi/Arrival date: 23.06.2023
Kabul tarihi/Acceptance date: 10.08.2023

Özet

Bu çalışmanın amacı, Napolyon Bonapart ile başlayan bir siyaset anlayışı olan Bonapartizmin günümüz dünya siyasetindeki görünümünü popülizm bağlamında ortaya koymaktır. Çalışmada ağırlıklı Marksist terminoloji kullanılmıştır. Buna göre, Fransız İhtilali ile başlayan ve günümüzde etkilerini sürdüren siyasal dönüşümü değerlendirmek için Marx'ın Bonapartizm kavramına ve Gramsci'nin hegemonya teorisine başvurulmuştur. İhtilal sonrası Fransa'nın tecrübe ettiği siyasal atmosfer bugün bile etkisini sürdürmektedir. Başta Avrupa olmak üzere, dünya genelinde bu etkinin tarihi seyrini değiştiren en önemli figürlerden birisi Napolyon Bonapart'tır. Napolyon siyaset sahnesindeki bu konumunu mutlakliyetin yıkıldığı bir dönemde krallıktan da öte bir imparatorluk kurabilmesine borçludur. Mutlak otoriteye karşı bir başkaldırının imparatorluk rejimini kabullenmesi ancak çok farklı bir siyaset anlayışıyla ifade edilebilir. Bu bakımdan Bonapartist siyaset anlayışı halkın içinden halkı razı ederek ortaya çıkmıştır. Bu anlayışın benzerini günümüz demokrasilerinde de görmek mümkündür. Demokrasinin kayda değer gördüğü toplumun, otoriter idarelere karşı memnuniyetle rıza göstermesi bu şekilde açıklanabilir. Tarihteki demokrasi tecrübeleri karşılaşılan aksaklıklarla birlikte günümüz açısından bir gösterge olabilir. Bu bağlamda, bu çalışmada ilk olarak Bonapartist siyaset anlayışı tarihsel olarak incelenmiştir. Daha sonra Marx'ın Bonapart hanedanının iktidar anlayışını eleştirmek için kullandığı bu kavramın halkla ilişkisine değinilmiştir. Üçüncü bölümde Bonapartizmin faşizmden farkı kısaca açıklanmıştır. Son olarak Gramsciyen perspektifle günümüz demokrasilerinde karşılaşılan popülist siyaset akımının Bonapartist parametreleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bonapartizm, Demokrasi, Marksizm, Popülizm, Siyasal İktidar*

Abstract

The aim of this study is to reveal the appearance of Bonapartism, which is a political understanding that dates back to Napoleon Bonaparte, in today's world politics in the context of populism. Marxist terminology was mainly used in the study. Accordingly, the political transformation that began with the French Revolution and continues to have an impact today was evaluated using Marx's concept of Bonapartism and Gramsci's theory of hegemony. After the revolution, France went through a political transition that still has an impact today. Napoleon Bonaparte is one of the most prominent figures responsible for changing the historical process of this effect throughout the world, in particular in Europe. Napoleon was able to attain this status because he constructed an empire beyond the kingdom at a time when the absolutist regime collapsed. Only a very different conception of politics can properly express the acceptance of an imperial administration by people rebelling against absolute power. In this respect, the Bonapartist understanding of politics arose from among the people by consenting the people. In the democracies of today, a similar understanding may also be discernible. In this sense, it can be understood why society, which democracy considered significant, willingly consent to authoritarian governments. Along with the issues, democracy's past experiences can serve as a guide for the present. In this context, in this study, the historical context of the Bonapartist understanding of politics was first examined. Later, the relationship of this concept to the public was discussed, which Marx used to criticize the Bonaparte dynasty's understanding of power. In the third part, the distinction between Bonapartism and fascism was briefly explained. Later, the Bonapartist parameters of the populist political movement encountered in today's democracies have been determined from a Gramscian perspective.

Keywords: *Bonapartism, Democracy, Marxism, Populism, Political Power*

Giriş

Bugün dünya siyasetine demokrasinin en ideal sistem olduğu düşüncesi hakimken, demokrasilerin en ideal sistem olmadığı ve çok fazla açığının bulunduğu düşünceleriyle de karşılaşmaktadır. Bu düşüncelerin temelinde yatan unsurlar arasında şüphesiz halk iradesiyle iktidar olanların sahip olduğu siyaset anlayışı yatmaktadır. Bu anlayış demokrasinin öngörmediği otoriterleşme eğilimlerinden oluşmaktadır. Nitekim, 1990'lı yılların sonuna doğru çok partili siyasal hayatın olduğu otoriter ülkeler, sayısal olarak demokratik sistemli ülkelere nazaran daha çok artmıştır (Yıldırım, 2018: 12; Diamond, 2002: 22-25). Söz konusu otoriterleşme tehdidi özelinde demokrasi dünya genelinde gittikçe artan bir sorgulamaya tabi tutulmaktadır. Dolayısıyla demokrasilerde ortaya çıkan otoriter idarelerin ideolojik olarak neye tekabül ettiği konusu da literatürde kendine yer bulmaktadır.

Bu çalışmada ilk önce günümüzde ortaya çıkan merkezîyetçi, statükocu ve kolektivist bir siyaset anlayışı olan Bonapartist tarihsel olarak irdelenecektir.

Sonrasında bu siyaset anlayışının demokrasilerde kayda değer yeri olan toplumla ilişkisi ortaya konulacaktır.

Üçüncü olarak faşizm anlayışıyla sıklıkla karıştırılan Bonapartistin ayırıcı özelliklerine değinilecektir. Günümüz demokrasilerinde ortaya çıkan otoriter cereyanların Bonapartist anlayışın bir görünümü olduğu konusunda Marxçı bir analiz yapılacaktır. Son olarak Gramsci'nin hegemonya teorisinden hareketle popülist siyasi uygulamaların Bonapartist siyaset anlayışındaki konumu saptanacaktır.

1. Bonapartistizm

Bonapartistizm, 19. yüzyılda Napolyon Bonapart'ın soyundan gelenler ve takipçileri ile ortaya çıkmış bir terimdir. Bu terim özellikle Karl Marx tarafından "Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i" adlı kitabında kavramsal olarak öne sürülmüştür. Marx'ın terimi aslında işçi sınıfına zarar veren egemen sınıf olan burjuva ile ilgilidir. İhtilal sonrası Fransa'da "Bonapart Hanedanı" adı verilen, Napolyon'un iktidar anlayışını vurgulayan bir kavramdır. Bonapartist yönetim ilk başta ne

burjuvazi sınıfını ne de işçi sınıfı temsil etmektedir (Illingworth, 2010).

Bonapartistizm, sürekli çatışan burjuvazi ve işçi sınıfı yerine iktidarı devralır. Burjuvazi, idare kabiliyetini kaybettiğinde ve işçilerin idareyi devralamayacağı durumlarda Bonapartistizm "hakem" statüsünde belirir. İşçi sınıfı ve burjuvazi siyasal olarak geri çekilir ve bir hegemonya boşluğu meydana gelir. Bu boşluk, bürokrasinin birleştirici merkezi hiyerarşik yapısı ve devletin kurumları vasıtasıyla oluşturulan siyasal baskınlık ile doldurulmaya çalışılır. Yasama etkisiz hale getirilirken devlet erki yürütmeye toplanır ve toplumu kendisine bağımlı kılar (Marx, 2016: 152).

Marx, Bonapartistimin Sezarizm, faşizm veya diğer farklı totaliter yönetici sınıflar gibi aşırı derecede merkezi ve otokratik otoriteler olarak ortaya çıktığını ve bu haliyle "tarihin kendini önce trajedi, sonra komedi olarak tekrar ettiğini" savunmuştur (Marx, 1963: 15).

Marx'a göre Bonapartistizm, kısa vadede diğer despotik ve merkezi otoriteler gibi benimsenmemelidir. Aksine Bonapartistizm, diğer merkezileşmiş ve oldukça totaliter yönetimlerden ayrılan yeni bir siyasal ideolojidir. Napolyon hanedanı, etkili bir yönetim tarzına sahip güçlü bir devlet sahibiydi. Bu sebeple, yönetimi ele geçiremeyen burjuva ve işçi sınıfı, Bonapart'ın iktidarını kabul ederek Fransa'da yeni bir dönem başlatmıştır. Bonapartistizm esasen devletin sosyal sınıflardan nispeten "özerk" olduğu bir yapıyı ifade etmek amacıyla kullanılan siyasal bir terimdir. Marx bu terimle hem Napolyon Bonapart'ın, hem de onun yeğeni ve diğer bir Fransız imparator olan Louis Bonapart (III. Napolyon)'ın siyasal iktidar anlayışını eleştirmektedir. Bonapartist anlayışta, devlet gücü genellikle Napolyon veya Louis Bonapart gibi imparatorlarda olduğu gibi ihtişamıyla ön plana çıkabilecek "güçlü bir liderin" şahsiyetiyle temsil edilir. Devletin merkezi gücünün yayılarak meşruiyetinin artırılması amaçlanmaktadır. Askeri ve sivil bürokratik yapının kendisine hizmetle yükümlü, ılımlı bir "ödül-şeref" dağıtma mekanizması kurulmuştur. Devlete hizmet etmek önceliklidir ve buna uygun şekilde sistem bünyesinde ilerlenir. Devletin bu yapıyı muhafaza ederek herhangi bir sosyal

sınıfın hakimiyetine teslim olmaması için belirsiz bir resmi ideolojinin varlığı bu bağlamda önemli olabilir. Bonapartist anlayışın sürekli olduğu durumlarda sivil bürokrasi başarısız olabilir. Dolayısıyla askeri darbelerle askeri bürokrasinin de ön plana çıktığı görülebilir. Bu yüzden Bonapartist geçici ve istisnai bir hal üzere olmaktan çıkıp kalıcı bir idare şeklini alabilir (Örmeci, 2011).

Bonapartistizm, bir görüşe göre bürokratik kurumları oldukça baskın olan askeri varlıklara dönüştürmektedir. Dolayısıyla geleneksel bürokratik hiyerarşilerden farklıdır. Bu şekliyle Bonapartistler “aşırı merkezîyetçi ve güçlü devlet”leri savunmakta ve politikalarını bu şekilde uygulamaktadır (Dönmez & Öztürk, 2018: 202).

Lev Troçki ise Bonapartistizm terimini Stalin rejimini eleştirmek için kullanmıştır. Somut tarihsel koşullara bağlı olarak birçok biçim alabilen Bonapartistizmin özü orduya, polise ve bürokrasiye dayanan bir diktatörlüktür (Trotsky, 1934: 439).

2. Bonapartistizmin Toplumsal Karşılığı ve İlişkili Kavramlar

Bonapartistizm, Marx'ın toplumsal tabanlı değerlendirmesiyle beraber klasik “burjuva hakim sınıfı” tarifinden çok daha geniştir. 18 Brumaire'de Marx, Bonapartistizmin toplumsal düzen, güvenlik ve siyasal/sınıfsal güç ilişkileri arasındaki bağlantılarını tespit etmiştir. Marx, 18 Brumaire'de “tek adam” tarihçiliği veya siyaset bilimciliği yapmamıştır. Aksine, tek adamı ortaya çıkaran şartların toplumsal analizini yapmıştır. Kendi tabiriyle “hiçbir şey olmayan” bir adamın nasıl “her şey” olabildiği sorusunun cevaplanması ana fikirdir. Marx, mevzu bahis “tek adam”ı konjonktürel ve toplumsal bağlamına oturtarak bu sırrı çözmeyi amaçlamıştır (Subaşı, 2018: 514-515).

Bonapartist iktidarın kökenini “köylüler” oluşturmaktadır. Her yönetim gibi Bonapartistizmin de bir “toplumsal kitle” tabanına ihtiyacı vardır (Gökçebağ, 2020: 34). Bir kitle yönetme tekniği olarak değerlendirilebilecek Bonapartistizm, kitle teorisinin ilk yapısal analizidir. Gustave Le Bon'un kitle teorisine göre, kalabalık ortamda bulunan bir kimse akıl yürütme yetisini

kaybeder, eleştiri ruhunu yitirir ve duyguları gereğinden fazla abartarak hipnotize olur ve kişi onu hipnotize eden kişinin insafına kalır. Bu yüzden bu teori otoriter devlet analizlerinde önemli bir yer tutmaktadır (Le Bon, 2001). Bu haliyle, Bonapartistizmin değerlendirilmesi açısından, uzlaşamayan sınıflar arasındaki ilişkilerin “kitle ve liderlik” üzerindeki etkisinin önemine vurgu yapmak gerekir. “Sıradan ve gülünç bir adamın nasıl kahraman rolünü” oynadığı sorusu Bonapartist lideri yapısal ve toplumsal ilişkiler dahilinde analiz ederek cevaplanabilir (Gökçebağ, 2020: 97).

Bonapartistizm, “ulusal birlik, millilik, vatanperverlik, güvenlik, savaş kahramanlığı ve üniterlik” gibi kavramlarla ilişkilidir. Bonapartistler, ulusal refah ve birliğe zarar vereceği ve toplumsal mutabakatı bozacağı gerekçesiyle “sol ve/veya sağ” politik konumlarına şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu iddiaların temelinde toplumun beklentileri yatmaktadır. Toplum bir bütün olarak bu gibi kavramlara ve onların gerektirdiklerine uyuyorsa, Bonapartistler için meşruluk krizi yoktur denilebilir. Diğer yandan, Napolyon'un ve Louis'in iktidara geliş süreçleri ve idareyi tek adamcılığa dönüştürmelerinden hareketle, Bonapartistizmin demokratik yollarla tekil hakimiyeti elde etmenin amaçladığı söylenebilir. Buna rağmen, halk kararının önemsendiğini vurgulamak Bonapartistlerin siyaset anlayışıdır. Özetle, darbe veya benzeri eylemlerle bürokratik yapıyı kurmak ve/veya var olan parçalı siyasal yapıyı “ara bulucu” kimlikle merkezde toplamak Bonapartistizmin özünü oluşturur.

3. Bonapartistizm ve Faşizm Ayrımı

Buraya kadar bahsedilen yönetim özellikleri Bonapartistizmin faşist siyasetle özdeş olduğu izlenimine sebep olabilir. Her ne kadar bu iki anlayışın karakteristiği birbirine benzer olsa da temel olarak bazı farkların olması Bonapartistizmi bir tür faşizm olarak kabul etmenin yanlış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Bonapartistizmin faşizm ve benzeri rejimlerden farkına kısaca değinmek yeterli olacaktır.

Faşist iktidar anlayışı, devleti yegane amaç olarak görmesinin yanında Bonapartistizmin aksine sınıflar arası dengelemeyi ya da diğer tabirle ara buluculuk

yapmayı gerekli görmez. Poulantzas faşizmi bu “dengeleme siyaseti” üzerinden okuyarak Bonapartizmle olan ayrımını ortaya koymuştur. Almanya’da ve İtalya’da faşizmin ortaya çıkışı siyasal denge sorununa denk düşmemiştir. İşçi sınıfı her iki ülkede de yenik duruma düşmüş olup, burjuvazinin iktidarı kaybedebileceği bir pozisyon var olmamıştır (Poulantzas, 2004: 78). Bu yüzden, bu iki sınıfın iktidarı devralamama sorunu ve iktidarı devralan faşistlerin meşruiyet olarak gördüğü parametreler Bonapartizmle eş değer olmamaktadır.

Troçki ise Poulantzas’tan farklı olarak faşizmi kitlenin itaat kaybı üzerinden değerlendirmiştir. Ona göre, faşist iktidar devlet aygıtlarıyla kendisine karşı çıkan sesleri susturmak zorunda kalır. Böylece küçük burjuvazinin desteğini kaybetmeye başlar. Faşist otoriteye karşı muhalefeti oluşturmaya başlayan burjuvazi faşizmin kitlesel desteğini de kaybetmesine sebep olur. Devam eden süreçte faşistler kaybolan itaat rüzgarını ve ortaya çıkan sınıf çatışmasını dengelemek için Bonapartizme geçiş yapar. Sınıflar arası savaşta hakem olacak bir “önleyici Bonapartizm” ortaya çıkar (Troçki, 1934: 439).

4. Gramsciyen Bir Perspektifle Günümüz Bonapartizmi

Tarihsel açıdan bir siyasal iktidar anlayışı olarak kabul edilen Bonapartizm, Fransız siyasetine özgü olmayıp sonraki dönemlerde de başka ülkelerde kendini gösteren bir olgu haline gelmiştir. Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, Bonapartist anlayışın Troçki’nin savından hareketle Stalin rejiminde görülmesi buna bir örnektir. Yine Troçki, faşizmin korunması için bir önleyici Bonapartist anlayışın İtalya’da görüldüğünü ifade etmiştir.

Uluslararası siyasette yönetim anlayışlarının ve düşüncelerin birbirini etkilediğini söylemek nasıl zor değilse, geçmişte ortaya çıkan bazı ideolojilerin farklı varyasyonları günümüzde de görülebilmektedir. Bu bağlamda, klasik liberalizmin zamana ve şartlara bağlı dönüşümüyle 80’li yıllardan itibaren neo-liberalizm olarak karşımıza çıktığını söylemek bir örnek olabilir.

Geçmişte olduğu gibi bugün de özellikle ekonomik krizler demokratik siyaset anlayışının sorunlarla karşılaşmasına sebep olmaktadır. Krizlerle karşılaşan demokratik siyaset eleştirel bir dile maruz kaldığı için otoriterleşmeye başlayabilmektedir. Bunun yanında, siyasal ve ekonomik krizlerin otoriterleşmenin aksine ilerlemeciliği doğuracağı düşüncesi daha az savunulmaktadır. Bu bakımdan özellikle Gramsci perspektifinden bakılacak olursa, Bonapartizm günümüz teknokrasi ve popülizm fenomenleriyle özdeşleşmektedir. (Caruso, 2016: 141).

4.1. Siyasal Hegemonya Krizi ve Bonapartizm

Bonapartizmin önemli analistlerinden biri olan Antonio Gramsci bu iktidar anlayışını siyasal hegemonya krizi üzerinden değerlendirmiştir. Bu bakımdan, günümüz siyasal krizlerini anlayabilmek açısından Gramsci’nin analizleri faydalı bir işlev görebilmektedir. Bir örnek olarak, Gramsci’nin iktisadi-korporatif rejime atfettiği olumsuz nitelikler günümüzde güncel olması açısından neo-liberalizmin özelliklerini ortaya koymaktadır (Caruso, 2016: 145).

Siyasal hegemonya krizinin günümüz Bonapartizmine giden süreçte oynadığı role değinmeden önce, Gramsci’nin “hegemonya teorisi”ni kısaca irdelemek yerinde olacaktır. 20. yy’da Marksist düşünceye yaptığı katkılarla ünlenen Gramsci, en kayda değer teorisi olan hegemonya teorisiyle bu bağlamda öne çıkmaktadır. Teorinin en basit önermesi, insanın sadece bir güç tarafından yönetilmediği aynı zamanda düşünceler tarafından da yönetildiği üzerinedir (Bates, 1975: 351).

Gramsci’nin hegemonya teorisinin temel önermesi, bu haliyle Komünist Manifesto (Marx, Engels & Moore, 1972: 25)’da ifade edilen, “her devrin hakim sınıfının (iktidarın) düşünceleri devrin hakim düşüncesidir” düşüncesiyle paralellik göstermektedir. Gramsci’nin yapıtlarında hegemonya, hakim sınıfın, boyun eğenlerin rızasıyla gücü elde etmesi olarak ifade edilmiştir. Hegemonya zoraki bir idare değildir. Burjuvazinin değerlerine göre işleyen bir sistemin metodudur (Çoban, 2012: 1).

Son yıllarda Gramsci'nin Avrupa ve Anglo-Amerikan solu arasındaki popüler duruşu, esasen "hegemonya" kavramını toplumsal analiz ve siyasal strateji vasıtası olarak çözümlemesinin bir sonucudur. Geniş anlamda, hegemonya, bir toplumsal sınıfın diğerleri üzerindeki ideolojik hakimiyetini ifade etmektedir (Martin, 1997: 38). Hegemonya siyasal iktidarın olduğu her yerde ortaya çıkan bir olgudur. Toplumun olduğu her yerde ise siyasal iktidar bulunmaktadır (Çoban, 2012: 2).

Gramsci'ye göre siyasal kriz, devlet ile sivil toplumun bütüncül yapısının bozulması ve birlik bağlarının artık devam edemeyecek olması demektir. Siyasal kriz bir hegemonya krizidir. Yani, iktidara hakim sınıfın siyasal, ideolojik ve ahlaki liderliğinde bir kriz vardır ve bu onun otoritesinin içine düştüğü durumdur. Hegemonik yapılar bundan sonra karşılıklı anlaşma sistemine dayalı bir otorite tesis edemezler (Laclau & Mouffe, 2014: 164).

Böylesi bir durumda Gramsci'nin hegemonik krize dair şu sözleri konuyu özetler niteliktedir:

"Hakim sınıf uzlaştırıcı konumunu kaybettiğinde, yani artık 'öncü' olmadığı, sadece 'hakim' olduğunda, tek başına zorlayıcı güç kullanıyorsa, bu tam olarak büyük kitlelerin geleneksel ideolojilerinden koptuğu anlamına gelir... Kriz tam da eskinin ölmesi ve yeninin doğmaması gerçeğinde yatmaktadır; bu hükümdarsız dönemde çok çeşitli hastalıklı semptomlar ortaya çıkar" (2011: 556).

Gramsci'nin siyasal hegemonya krizi tanımlaması, önceki bölümlerde değindiğimiz Bonapartist hakem/ara bulucu siyasal hareketin, iktidarı devralmak için aradığı sınıflar arası çatışma zeminine işaret etmektedir. Hegemonya kriziyle birlikte siyasal, bürokratik, ekonomik ve toplumsal aktörler iktidarı devralma ve yönetme sürecinde bir dengesizlik girdabına sürüklenmektedir. Artık bundan sonraki süreçte dengeleme siyaseti yapacak bir kurtarıcı iktidarın ortaya çıkması kaçınılmazdır.

4.2. Günümüzde Hegemonya ve Bonapartizm: Popülizm Bağlamında Bir Değerlendirme

1940'lı yıllardan Soğuk Savaş sonuna kadar dünya siyasetine iki kutup hakim olmuştur. Bunlardan biri Batı Bloku ve onun demokrasi düşüncesi, diğeri ise Doğu Bloku ve onun sosyalist düşüncesidir. Soğuk Savaş'tan sonra sosyalist idarenin Sovyetler Birliği ekseninde çökmesi, demokrasi anlayışının dünya siyasetine tek kutup üzerinden hakim olmasına yol açmıştır. Tek parti, tek lider türevi rejimlerin askıya alındığı ve reddedildiği bir sistem olan demokrasi, günümüzde de tıpkı çağdaş öncesi dönemde olduğu gibi popülist bir çizgide siyaset yapmanın alanı olmuştur.

Esasen en geniş anlamına bakıldığı zaman demokrasilerin doğaları gereği popülist sistemler oldukları ifade edilebilir. Gerçek demokrasilerde, siyasiler iktidar olabilmek amacıyla halkın istek, talep ve beklentilerini göz önüne almak ve bunlara karşılık vermek konumundadır. Bu yüzden, siyasilerin halka ulaşacak doğru araçlar bulmaları ve insanları ikna etmek için uygun bir üslup kullanmaları gereklidir. Fakat günümüzde anlaşıldığı şekliyle popülizmin bu çerçeveyi oldukça daraltan bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Beriş, 2019: 35). Önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, bugün Bonapartist anlayışın ortaya çıkması da tıpkı demokrasiyi bir aparat olarak kullanma çizgisinde olabilmektedir. Napolyon ve yeğeni Louis Fransız Cumhuriyeti dönemlerinde demokrasi aracılığıyla bürokrasiyi ve otoriter merkezleşmeyi kitleler üzerinden sağlamlaştırmıştır.

Gramsci'ye göre, Bonapartizmin en belirgin özelliği, kitleler ve gruplar arasında meydana gelen egemenlik boşluğunun hegemonik çıkarları olan gruplar tarafından takip edilmesidir. Kitle ile siyaset arasındaki bağlantı Bonapartist grupların hedefindedir. Böylesi bir durumda, halk ve üst yapı (kurumlar, partiler, toplumu temsil eden kuruluşlar vs.) arasındaki siyasal ilişki parçalıdır ve yeniden inşa edilir. Günümüzde hegemonik krizin doğurduğu Bonapartist görünüm bu bakımdan popülizm kavramıyla bağlantılıdır. Bonapartizm gibi, popülizm de kitleler ve siyaset arasındaki ilişkilerin

parçalanması ve yeniden inşası sürecinde aktif rol oynar. Popülist partiler var olan parçalı siyasi yapıyı lider ve kitle arasında yeniden yapılandırır (Caruso, 2016: 147-148).

Popülizm aynı zamanda bir medya olgusudur. 1980'li yıllardan bugüne medya sistemi, popüler sınıfların aktif siyasetle ilişkisinin parçalı yapılaşmasına sebep olmuştur. Kendisini siyasete alternatif olarak doğrudan bir muhatap ve popüler taleplerin temsilcisi olarak konumlandırmıştır. Bu duruma "Medya Bonapartisti" adı verilmiştir (Caruso, 2016: 148; Grossi, 2009).

Stuart Hall ise popülizmin bu rolünü otoriteryanizm ile ilişkilendirip "otoriter popülizm" kavramını ortaya çıkarmıştır. Hall bu kavramı, Gramsci'nin hegemonyasında, hakim sınıfın sadece zorlamayla değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik uygulamalarıyla rıza kazanmasını öne sürmesinden türetmiştir (Rogers, 2020: 7).

Gerçekten de bugün, özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde milliyetçi ve popülist akımlar kendini göstermektedir (Bugarcic, 2019: 395; Dinan, Nugent ve Peterson, 2017; Kirchick, 2017). Avrupa ülkelerinin borç krizi, Orta Doğu'dan gelen mülteciler, artan terör tehdidinde ilişkin kamuoyuna hakim olan endişeler ve Brexit gibi meseleler özellikle sağ popülist siyasal partilerin hızla büyümesine sebep olmaktadır (Bugarcic, 2019: 395).

Avrupa'da sağ popülizm, genellikle popülist liderlerin bir "kriz" oluşturmak için ekonomik ve kültürel öfkeleri birbiriyle karıştırarak siyaset yapmasıyla başarılı olabilmektedir.

Sosyoekonomik memnuniyetsizlik, göç ve entegrasyon gibi kültürel endişeler açısından bakıldığında, sağ popülistler diğer ekonomi eleştirmenlerinden farklı bir algının üzerine oturmaktadır. Popülist partilerin kullandığı siyasal iletişim politikaları, toplumu "gerçek halk" ve "yozlaşmış seçkin" olarak ayırmakta ve siyasetin halk iradesine bağlı bir yapıda olması gerektiğini ifade etmektedir (Kaya, 2019: 19-21). Bu haliyle Gramsci'nin hegemonyasında, "halk iradesi" söylemiyle beraber toplumun popülist hakim sınıfa gösterdiği rıza bir ölçüt olabilir.

Tüm bu ifadelerden hareketle, Avrupa'da Bonapartist anlayışın

günümüzdeki görünümüne ülke bazlı örnek vermek meseleyi spesifik olarak değerlendirmek açısından yerinde olacaktır. İlk olarak, Macaristan, Bonapartist anlayışın görüldüğü ülkelerden biri olarak gösterilebilir. Geva (2021: 72-73)'ya göre Macaristan'ın mevcut başbakanı Victor Orban Bonapartist anlayışın günümüzdeki görünümünü temsil etmektedir. 2010 seçimlerinden sonra ülkedeki iktidarını güçlendiren Orban, Bonapartist politikaları hayata geçirmiştir. Buna göre, Orban ve siyasi partisi Fidesz Macaristan anayasa mahkemesinin rolünü azaltmak amacıyla 2012 yılında yeni bir anayasayı hayata geçirmiştir. Bu anayasa, güçler ayrılığının azaltılmasını, hükümetin hesapverebilirliğini sağlayan ombudsman ile meclisteki diğer organların işlevselliğinin zayıflatılmasını ve yargı bağımsızlığının azaltılmasını içererek yürütmeyi güçlendirmiş ve yasamayı pasifize etmiştir. Böylelikle halk iradesine dayandığı iddia edilen güçlü bir liderin şahsiyetinde otoriter ve popülist bir iktidar tesis edilmiştir. Bu haliyle Orban, merkezi otoritesi güçlü olmayan bir Macar devletinde oluşan yönetsel hegemonik krizin yerini halk iradesine dayanan bir lider figürüyle dolduran iktidar anlayışıyla, Gramsciyen Bonapartistimin 21. yy'daki görünümünü ortaya koymaktadır.

Devellennes (2022: 24-27) ise Bonapartistimin günümüzdeki görünümünü Fransa cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un siyaset anlayışıyla ilişkilendirmiştir. Macron demokratik seçimlerin gerçekleştirildiği Fransa'da bir "kral" olmamasına rağmen, kendisini Fransız monarşisinin -içerisinde Kral Clovis, IV. Henri ve Napolyon gibi liderler olan- devamı olarak kabul etmektedir. Ona göre, Macron'un 2022 Fransa Cumhurbaşkanlığı seçim sürecindeki kampanyasında Fransız tarihindeki kraliyet ihtişamı vurgusu bu durumu ispatlar niteliktedir. Bu haliyle Macron'un siyaseti mutlakiyetçi-otoriter sağcılığın ekseninde Bonapartistimin üzerine oturmaktadır.

Öte yandan Ross (2019: 77-78) ise, Macron'un kendi kitabı olan *Devrim (2016)*'de yer verdiği siyasi düşüncelerinden hareketle onun "merkezi otoritesi kriz içinde olan bir Fransa" tasvirini Bonapartistim bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre, Macron, kendisini "ilerici merkezci" olarak

tanımlarken, Fransa'nın defalarca dramatik siyasi çalkantılardan geçtiğini öne sürerek kendisinin bu durumu "önleyici" bir lider konumunda olduğunu öne sürmektedir. Bu haliyle Macron'un siyasi tutumunun daha önce ifade edilen "önleyici Bonapartizm" kavramına tekabül ettiği görülmektedir. Fransa'da tarih boyunca süregelen halk ayaklanmaları ve kaoslar defalarca hegemonik krizler doğurmuş olup, bu krizler sınıflar arası denge siyasetini uygulayarak merkezi otoriteyi yeniden sağlayacak bir güçlü lider gereksinimi ortaya koymaktadır. Bunun için Macron'un 2017'den bu yana uyguladığı dengeleme siyasetinin en önemli unsurunun işsiz kesim olduğunu vurgulayan Ross (2019: 78), işsiz kesimin desteğini önceleyen popülist bir hakem/ara bulucu iktidarın Macron'un siyaset anlayışında yerini bulduğunu vurgulamıştır.

Bütüncül olarak bakıldığında, günümüz popülist siyasetinin Gramsciyen hegemonya teorisinde kendine yer bulması mümkündür. Kültürel ve ideolojik olarak despotik/popülist iktidara karşı toplumun bilinçli ya da bilinçsiz rıza göstermesi buna örnek olabilir. Öte yandan, popülist siyasilerin toplumun hassas noktası olan ekonomik ve kültürel alanlara dokunması Bonapartizmin meşruiyet ortamı aradığı bir sınıflar arası çatışma ya da kriz ortamını doğurabilmektedir. Bu noktada, Gramsciyen hegemonik krizle ilintili Bonapartist düşüncelerin hakem/ara bulucu iktidar statüsünde belirerek düşüncelerini hakim kıldığı bir toplumsal atmosfer ortaya çıkabilmektedir.

Sonuç

Günümüzde demokratik düşüncelerin özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya siyasetine hakim olduğu görülmektedir. Halkın iradesine bağlı bir idare anlayışı siyasilerin göz ardı edemediği bir unsurdur. Ancak söz konusu devlet idaresi olduğunda iktidar olma ve iktidarda kalma arzusu çoğu zaman halkın beklentilerini karşılamaya engel teşkil edebilmektedir.

Söz konusu halkın iradesi olduğunda tarih sahnesine bir imparator olarak çıkmayı başaran siyasi lider Napolyon ve onun takipçileridir. İhtilal sonrası kurulan cumhuriyet rejimi, demokrasi sınavını

başarıyla verememiştir. Bu bağlamda, Bonapartist anlayışın rejimi feshedip imparatorluğunu ilan etmesi "halka rağmen halk için" olmuştur. Bu anlayışın benzeri, günümüz demokrasilerinde aykırı siyaset yapan kimselerin "faşist" kimliğiyle damgalanmasına sebep olmuştur. Bu genel kanıdan farklı olarak, Marx'ın penceresinden bakılırsa demokrasinin otoriterliğe giden yolda bir araç olarak kullanılmasını Bonapartizm temelinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Nitekim, Bonapartist anlayış faşist rejimlerde olduğu gibi totaliter bir sistemi içermeyip, sınıflar arası dengeleme siyaseti güderek birbirine zıt sınıfları aynı amaç uğrunda birleştirmeyi başarmıştır. Bunu yaparken halkın tercih ve taleplerini dinlemeyi de ihmal etmemiştir.

Bugün Bonapartizmin Fransız Cumhuriyeti döneminde ortaya çıktığı ortamın benzeri dünya siyasetinde görülebilmektedir. Siyasiler iktidarı alabilmek ve var olan iktidarlarını koruyabilmek için sınıflar arası çatışmayı körükleyen popülist davranışlarda bulunmaktadır. Gramsciyen bir bakışla bu durum hegemonik kriz olarak tanımlanabilir. Hegemonik krizin neticesinde iktidarın devralınması ve var olan iktidarın devamı için sürekli çatışan sınıflara ihtiyaç vardır. Bu çatışmanın hakem/ara bulucu iktidar ile sona erdirilmesi ve iktidarın güçlenmesi demokratik ülkelerde popülist siyaset anlayışı göz önüne alınarak değerlendirilebilir. Bu haliyle tıpkı Bonapartist anlayışın kendini kurtarıcı ilan etmesine benzer bir süreç günümüz demokrasilerinde de ortaya çıkabilmektedir.

Kaynakça

Bates, T. R. (1975). Gramsci and the theory of hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 351-366.

Beriş, H. E. (2019). Demokrasiye neler oluyor? Popülizm ve otoriterleşme tartışmalarına bir bakış. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(96), 27-53.

Bugaric, B. (2019). The two faces of populism: Between authoritarian and democratic populism. *German Law Journal*, 20(3), 390-400.

Caruso, L. (2016). Gramsci's political thought and the contemporary crisis of politics. *Thesis Eleven*, 136(1), 140-160.

Çoban, S. (2012). Gramsci, hegemonya ve kapitalizm. In 1st International Interdisciplinary Social Inquiry Conference, http://www.academia.edu/1250610/Gramsci_Hegemonya_ve_Kapitalizm

Develennes, C. (2022). The Macron Régime: The Ideology of the New Right in France. Policy Press.

Diamond, L. (2002). Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes. *Journal of democracy*, 13(2), 21-35.

Dinan, D., Nugent, N., & Paterson, W. E. (2017). The European union in crisis. Macmillan International Higher Education.

Dönmez, G., & Öztürk, C. (2018). İttihat ve terakki cemiyeti'nin siyasi iktidar anlayışı: İttihat ve terakki cemiyeti bonapartist miydi?. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (13), 202-217.

Geva, D. (2021). Orbán's Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 71-93.

Gökçebağ, G. (2020). Bonapartistizm ve Sezarizm arasında kitle teorisi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Gramsci, A. (2011). *Prison notebooks volume 2 (Vol. 2)*. Columbia University Press.

Grossi, G. (2009). *Opinione pubblica e comunicazione politica. Il legame sociale rivisitato. Comunicazione politica*, 10(1), 45-60.

Illingworth, J. (2010). The Eighteenth brumaire of Louis Bonaparte, *International Socialist Review* (74). <https://isreview.org/issue/74/eighteenth-brumaire-louis-bonaparte/index.html>

Kaya, A. (2019). Avrupa'da popülist sağın yükselişi: Popülizm nedir?. *Euro Politika*.

Kirchick, J. (2017). The end of Europe. In *The End of Europe*. Yale University Press.

Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics (Vol. 8)*. Verso Books.

Le Bon, G. (2001). *The crowd: A study of the popular mind*. Batoche Books.

Martin, J. (1997). Hegemony and the crisis of legitimacy in Gramsci. *History of the Human Sciences*, 10(1), 37-56.

Marx, K. (1963). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*, 1. Basım, International Publishers.

Marx, K., Engels, F., & Moore, S. (1972). *Manifesto of the communist party*.

Marx, K. (2016), *Louis Bonaparte'ın 18 brumaire'i*. (Çev. E. Özalp). Yordam Kitap.

Örmeci, O. (2011). Bonapartistizm ve Türkiye. <http://ydemokrat.blogspot.com/2011/06/bonapartistizm-ve-turkiye.html>

Poulantzas, N. (2004). Faşizm ve diktatörlük. (Çev. A. İnel). İletişim Yayınları.

Rogers, S. (2020). Hungarian authoritarian populism: a neo-Gramscian perspective. *East European Politics*, 36(1), 107-123.

Ross, G. (2019). The French enigma: Macron, centrist reformism, and the labor movement. In *New Labor Forum (Vol. 28, No. 1, pp. 76-83)*. Sage CA: Los Angeles, CA: SAGE Publications.

Subaşı, E. (2018). Karl Marx: İksel Birikim ve Bonapartistizm. *Alternatif Politika*, 10(3), 502-525.

Trotsky, L. (1934). *Bonapartistizm and Fascizm*, New International, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/germany/1934/340715.htm>

Yıldırım, Y. (2018). Demokrasilerde otoriterleşme ve hibrid rejim tartışmaları ve Türkiye'ye dair çıkarımlar. *Politik Ekonomik Kuram*, 2(2), 1-26.

**AVRUPA BİRLİĞİ'NİN KAYIP ENERJİ PROJELERİ: NABUCCO, TRANS
HAZAR VE GÜNEY AKIM**

**LOST ENERGY PROJECTS OF THE EUROPEAN UNION: NABUCCO, TRANS
CASPIAN AND SOUTH STREAM**

Halil Önder

Trabzon İl Sağlık Müdürlüğü
teknikhastane@gmail.com

0000-0002-3199-6678

Nafiz Maden (Prof. Dr.)

Gümüşhane Üniversitesi
nmeden@gumushane.edu.tr

0000-0001-5201-850X

Atıf:

Önder, H ve Maden, N. (2023). Avrupa Birliği'nin kayıp enerji projeleri: Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım. *Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 33-56.

Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş tarihi/Arrival date: 10.07.2023
Kabul tarihi/Acceptance date: 10.08.2023

Özet

Avrupa Birliği'nin enerji tedariki konusundaki temel politikası, arz güvenliği ve kaynak çeşitliliğine dayanmaktadır. Ancak, Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım doğal gaz boru hattı projeleri, yanlış politikalar ve maddi kaynak sıkıntıları nedeniyle hayata geçirilememiştir. Mevcut orta ve büyük ölçekli doğal gaz boru hatları ise Avrupa Birliği'nin enerji piyasasının ne kadar rekabetçi bir yapıya sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak, Avrupa Birliği gerçekleştiremediği doğal gaz boru hatları sayesinde, birliğin enerji arz güvenliğine darbe vurmuş ve Rusya'nın tekel durumunu devam ettirmiştir. Bu durum, enerji güvenliğini sağlamak için tek bir arz ülkesine veya kaynağına bağımlı olamayacağımızı göstermiştir. Bu bağlamda hem kaynak hem de kaynak coğrafyası çeşitliliğine katkı sağlayacak politikalar geliştirilmeli ve buna göre adımlar atılmalıdır. Eğer Avrupa Birliği, endüstri ve sanayide büyük bir güç olmak istiyorsa, enerjide bağımsız olması gerekmektedir. Aksi takdirde, güneş yerine ay ışığıyla aydınlanmak zorunda kalabilir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Doğal gaz, Enerji arz güvenliği, Kaynak coğrafyası çeşitliliği*

Abstract

The fundamental policy of the European Union regarding energy supply is based on energy security and source diversification. The Nabucco, Trans Caspian, and South Stream natural gas pipeline projects could not be realized due to erroneous policies and financial constraints. On the other hand, the existing medium and large-scale natural gas pipelines clearly demonstrate the competitiveness of the European natural gas market. The EU's inability to carry out the planned natural gas pipelines has dealt a blow to the energy supply security and allowed Russia to maintain its monopoly. This situation emphasizes the fact that energy security cannot be dependent on a single supply country or source. In this context, policies that contribute to both source and source geography diversification should be developed and actions should be taken accordingly. If you aim to become a significant power in industry and economy, it is essential to achieve energy independence. Otherwise, you may have to illuminate with moonlight instead of sunlight.

Keywords: *European Union, Natural gas, Energy supply security, Resource geography diversity*

Giriş

1842 yılında Milano'da Scala Tiyatrosu'nda ilk temsili gösterilen "Nabucco Operası", "Enerji Güvenliği" konusunda endişeli olan AB Enerji Bakanlarının 2003 tarihinde Viyana'daki toplantısında yeni kaynak arayışlarında verilecek isme ilham kaynağı olur (Oğan, 2009). Teknik alt yapısı ortaya çıkan ve fizibilite yapılmadan kâğıt üzerine çizilen Nabucco doğal gaz boru hattının yaklaşık uzunluğunun 3.300 km, kapasitesinin ise 25,5-31 milyar m³/yıl olması planlanmaktadır. Nabucco hattının planlanan ana güzergâh uzunlukları Türkiye 1.558 km, Bulgaristan 392 km, Romanya 457 km, Macaristan 388 km ve Avusturya 46 km olarak belirlenmiştir. Boru hattının Türkiye'deki toplam uzunluğu besleme hatlarıyla birlikte, Gürcistan sınırı ile Horasan arasında 226 km ve İran sınırı ile Horasan arasında 214 km olacak şekilde, 1.998 km olması öngörülmektedir (Tepealtı, 2009: 202).

2011'da başlayıp, 2014'te bitirilecek şekilde planlanan Nabucco doğal gaz boru hattının 7,9 milyar Euro'ya mal olacağı öngörülmüştür (Uluatam, 2010a: 67; İleri, 2011: 2; Özdemir, 2009: 95). İlk gaz akışının 2014'te başlatılması planlanan boru hattının kapasitesi 8 milyar m³ olup talep olması halinde ilave finansman desteğiyle 25-31 milyar m³'e kadar yükseltilecekti (Özdemir, 2009: 95). Nabucco doğal gaz boru hattı projesinin devletler nezdindeki anlaşması 13 Temmuz 2009 tarihinde, proje destek anlaşmaları ise 8 Haziran 2011 tarihinde imzalanmıştır (BOTAŞ, 2011: 9). Bu hat, TANAP'tan aldığı gaz ile Bulgaristan'ın Standja bölgesinde birleşecek ve bu şekilde hem Orta Asya'yı hem de Orta Doğu'yu birbirine bağlayacaktı. Ayrıca hat batıda Avusturya'nın dağıtım hattı olan "Baumgarten an der March Boru Hattı" ile birleşecekti. Orta Doğu bölgesinin doğal gazını da taşımayı hedefleyen Nabucco boru hattına ilerleyen süreç içerisinde İran, Irak, Mısır, Yemen ve Katar doğal gazının da dâhil edilmesi hedeflenmekteydi (Efegil ve Yenigün, 2010: 380).

Rusya, Nabucco projesinin etkisi altında kaldığı bir dönemde, AB üye ülkelerinin enerji konusunda birlik olamayışını iyi değerlendirerek İtalya ile

Güney Akım projesini geliştirmiştir. İtalyan Eni ve Rus enerji şirketi, Gazprom'un geliştirdiği proje ile Rus gazını Karadeniz'in altından geçirerek Bulgaristan'a ve buradan Avrupa'nın kuzey ve güney bölgelerine ulaştıracaktı. Projenin uzunluğu 900 km ve ilk etapta taşıyacağı gaz miktarı ise 31 milyar m³ olacaktı. Projenin tahmini maliyetinin Bulgaristan Ekonomi ve Enerji Bakanı Dragomir Stoynev tarafından 30 milyar Euro olacağı söylenirken Gazprom ise bu rakamı 18,5 milyar Euro olarak belirtmiştir (Önder, 2022: 44). Rusya'nın Karadeniz kıyısında yer alan Beregovaya kentindeki terminalinden başlayacak olan Güney Akım hattının, Karadeniz boyunca ilerleyerek Bulgaristan'a ulaşması ve hattın bu noktada ikiye ayrılması planlanmıştır. Bir kolun Arnavutluk topraklarından İtalya'ya, diğer kolun ise Romanya ve Macaristan topraklarından ilerleyerek Orta ve Doğu Avrupa'ya ulaştırılması hedeflenmiştir. Boru hattının maksimum kapasitesinin 63 milyar m³ olması hedeflenmişti. Ancak, Rusya yönetimi Romanya ve Ukrayna'nın karasularını kullanmayarak projenin gecikme ihtimalini ortadan kaldırmıştır (İzgi, 2010: 33; Varol, 2019: 59).

AB'nin kaynak coğrafyası çeşitliliğinde ilk girişimi Trans Hazar doğal gaz boru hattıdır. AB, ilk defa Rusya dışında bir coğrafyadan doğal gaz alarak enerji güvenliğini ve kaynak coğrafyası çeşitliliğini sağlamak için Hazar coğrafyasına yönelmiştir. AB, Türkmenistan doğal gazının Türkiye üzerinden kendi pazarlarına ulaştırılması için ilk girişimini 1992 yılında yapmış ve ardından imzalar 1994'te atılmıştır (Öztürk, 1999: 280). Son olarak, 21 Mayıs 1999 tarihinde Aşabat'ta dönemin Enerji Bakanı Ziya Aktaş tarafından imzalanan belge ile bu antlaşma resmiyete kavuşturulmuştur. Yapılan bu anlaşmaya ile doğal gaz alımı en erken 2002, en geç 2004 yılında başlayacak olup toplamda 30 yıl süreli aktarım olacaktır. 5 milyar m³ ile başlayacak olan doğal gaz aktarımı 10 yıl içinde toplamda 16 milyar m³ gaz Türkiye-Gürcistan sınırında Türk tarafına teslim edilecekti (Bilgin, 2005: 284). Yaklaşık 3-4 milyar dolara mal olması beklenene Trans Hazar doğal gaz boru hattının uzunluğu 1641 km olarak öngörülmüştür (TMMOB, 2008: 47). Hattın geliştirilmesine ilişkin çerçeve

anlaşmasına göre her yıl 30 milyar m³ Türkmen doğal gazının 16 milyar m³'ünün Türkiye'ye, 14 milyar m³'ünün ise Avrupa'ya taşınması öngörülmüştür (Kemer, 2011: 139).

Nabucco ve Trans Hazar boru hatları AB'nin Rusya bağımlılığından kurtulmak için büyük önem taşıırken, Güney Akım hattı ise Birliğin enerji arzında ortak politika oluşturamadıkları, ülke menfaatleri söz konusu olduğunda tek başına hareket ederek çıkarlarına göre hareket ettiklerini göstermektedir. AB, Rusya'nın enerji bağımlılığından kurtulmak için hayata geçirmeyi planladığı Nabucco projesini İtalya ve Almanya'nın engelleri nedeniyle sonlandırmak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde, Trans Hazar projesi de Rusya'nın stratejik hamleleri sebebiyle tamamlanamamıştır. Rusya'nın AB üzerindeki doğal gaz tekeli artıracak Güney Akım boru hattı son anda Türk Akım olarak iptal edilmekten kurtulmuştur.

Bu çalışmada AB'nin doğalgaz görünümü ve genel enerji politikaları incelenmiş, AB'nin Rusya enerji tekeli kırma konusunda önemli rol oynayacak olan Türkiye geçişli Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım doğal gaz boru hatlarının iptal nedenleri, atılan yanlış adımlar ve doğurduğu sonuçlar irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada sadece AB'nin yaptığı politik hamleler değil ayrıca Rusya ve sürece dâhil olan tüm aktör ülkelerin de politikaları değerlendirilmiştir.

İptal edilen boru hatlarının doğrudan ve dolaylı olarak AB-Rusya ilişkilerine etkileri de bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu hatların AB içinde hangi etkileri yarattığı, izlenen yanlış politikaların sonuçları yanında Rusya için kar-fayda ilişkisi irdelenmiştir.

1. Avrupa Birliği (AB) ve Enerji Görünümü

Birleşmiş Avrupa hedefi, gerçek bir siyasal proje halini alıp ülke politikalarında uzun soluklu bir hedef zemininden güç almadan önce, sadece ileri görüşlü insanların ve filozofların zihinlerinde yaşayan bir olguydu. Avrupa Birleşik Devletleri barışçıl ve insancıl bir rüyanın içerisinde yer almaktaydı. Avrupa coğrafyası asırlarca, sıklıkla vuku bulan kanlı savaşların arenası oldu. 1870-1945 yılları arasında Almanya ve Fransa üç

kez savaştı ve birçok insan hayatını kaybetti. Felaketlerin ardından, birçok Avrupalı düşünür ve lider, barışın sürdürülebilir olmasının yegâne yolunun ülkelerinin siyasi ve ekonomik olarak birleşmesinden geçtiği kanaatine vardı. Avrupa'da ulusal anlaşmazlıkları çözebilecek bir örgütlenmenin kuruluşu İkinci Dünya Savaşı sırasında totaliter rejimlere karşı savaşan direniş hareketlerinden kaynaklandı (AB Başkanlığı, 2022). 1945 ve 1950 yılları arasında, Konrad Adenauer, Winston Churchill, Alcide de Gasperi ve Robert Schuman'ın aralarında olduğu bir grup devlet adamı, ulusları yeni bir çağa adım atmaya ikna etmek için harekete geçti. Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman, başlangıçta Jean Monnet tarafından tasarlanan bir fikri ele aldı ve 9 Mayıs 1950'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulmasını önerdi. Bir zamanlar birbiriyle savaşan ülkelerde kömür ve çelik üretimi için sorumluluk paylaşımıyla ortak bir pazar oluşturulacaktı. Pratik fakat aynı zamanda oldukça sembolik bir şekilde, savaşın ham maddeleri uzlaşa ve barışın araçlarına dönüşüyordu (AB Başkanlığı, 2022).

Avrupa birleşmesinde ilk adım, İtalya, Fransa, Hollanda, Federal Almanya, Lüksemburg ve Belçika'nın kömür ve çelik için bir paydada buluşarak ortak pazar oluşturmalarıyla hayat buldu. Altı üye devlet, 1957 yılında Roma Antlaşması'na imza atarak çeşitli mal ve hizmet kalemlerini barındıran, ortak bir pazar temeline dayanan "Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET)" kurma kararı verdiler. 1 Temmuz 1968 tarihi itibarıyla üye ülkeler arasındaki gümrük vergileriyle ilgili resmî belgeler feshedildi ve 1960'larda özellikle tarım ve ticaretle ortak politikaları içeren düzenlemeler hazırlandı. Bu teşebbüsün başarısına istinaden AET ilk büyümeyi İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın talebi doğrultusunda 1973 yılında üye sayısının dokuza yükselmesiyle gerçekleştirmiştir. AET'ye 1981 yılında Yunanistan, 1986'da Portekiz ve İspanya dâhil oldu. 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla siyasi zemini değişime uğrayan Avrupa, 3 Ekim 1990 tarihinde Almanya'nın eskisi gibi tek çatı altında birleşmesine, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet Rusya boyunduruğundan kurtularak

demokratikleşmelerine etken oldu (AB Başkanlığı, 2022).

Bu gelişmeler, AET üye ülkeleri arasında yarım asırdan fazla sürecek barışsever iş birliğinin başlangıç noktasıydı. "1992 Maastricht Antlaşması" ile kurum haline gelen topluluklara daha geniş ölçüde destek ve yetkiler verilerek güçlendirildi. Böylece AB hayat buldu. Yenilenen Avrupa dinamizmi ve bölge coğrafyasının değişen jeopolitiği nedeniyle, İsveç, Finlandiya ve Avusturya 1995'te AB'ye katılım sağladı. 90'lı yılların ortalarına gelinmişken Macaristan, Romanya, Polonya, Bulgaristan, Slovakya, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Letonya, Litvanya, Estonya, Malta ve Kıbrıs AB'ye katılım konusundaki taleplerini iletiler. AB'ye katılımları uygun görülen bu on iki adayın üyelik görüşmeleri Aralık 1997'de Lüksemburg'da ve Aralık 1999'da Helsinki'de yapıldı. Böylelikle AB ilk defa böylesine kapsamlı bir büyüme gerçekleştirmiş oldu. 13 Aralık 2002'de on adayın müzakereleri Kopenhag'da tamamlanmış ve 1 Mayıs 2004'te Birliğe girmeleri kabul edilmiştir. Romanya ve Bulgaristan'ın da 1 Ocak 2007'de dâhil olmasıyla AB yirmi yedi üyeden müteşekkil ve yaklaşık yarım milyar insanın yaşadığı büyük bir topluluk halini aldı. Son olarak Hırvatistan 1 Haziran 2013 tarihi itibarıyla Birliğe dâhil olarak 28. AB üye ülkesi oldu (AB Başkanlığı,

2020; 2022). Kayda değer küçülme 2020 yılında İngiltere'nin Birlikten ayrılmasıyla oldu. Dokuz ülkenin Birliğe katılımıyla alakalı adaylık süreci ise halen devam etmektedir.

AB, iç tüketiminde kullanmak üzere Avrupa kıtası içerisindeki rezervlerin yanı sıra doğu komşusu Rusya ve Kuzey Afrika ülkeleri olan Cezayir ve Libya ile birçok doğal gaz boru hattı gerçekleştirmiştir. Kıta içi gerçekleştirilen boru hatlarını dolduran gazın büyük çoğunluğu Avrupa coğrafyasının sınırlı doğal gaz rezervlerine sahip Hollanda, Norveç, Çek Cumhuriyeti ve İngiltere'de üretilen gaz ile sağlanmaktadır. Fakat bu hatlardan karşılanan gazlar iç tüketimin çok az bir bölümünü karşılayabilmektedir (Tablo 1). AB için en büyük kaynak coğrafyası ise Rusya olup iç tüketimin yaklaşık dörtte biri bu ülkeden karşılanmaktadır (European Council, 2023; Energy Institute, 2023: 37).

Rusya-AB ilişkilerinde etken bir rolü olan enerji parametresi birçok zorluğu da bünyesinde barındırmaktadır. Bu parametreler sadece ekonomi eksenine değil aynı zamanda jeopolitik ve stratejik eksenleri ile de ele alınmaktadır (Hamzaoğlu, 2021: 266). Bu şekilde ilişkilerin temel dayanağını oluşturan enerji diplomasisi ve türevindeki faaliyetler çok boyutlu ve çok taraflı jeopolitik bir muhtevaya ve politik bir biçime dönüşmüştür (Hamzaoğlu, 2021: 269).

Tablo 1. Avrupa'nın faal doğal gaz boru hatları

Boru Hattı	Hat Uzunluğu (Km)	Hat Kapasitesi Milyar(M ³)	Başlangıç Noktası	Bitiş Noktası
RPUTS	4500	32	Rusya	Ukrayna
Yamal-Avrupa-1	4196	33	Rusya	Almanya
Nothernlights	2877	19	Rusya	Belarus
Brotherhood	2750	30-100	Rusya	Ukrayna
Soyuz	2675	32	Rusya	Ukrayna
Trans Akdeniz	2475	30.2	Cezayir	İtalya
TANAP	1850	16-31	Azerbaycan	Türkiye
Magrip-Avrupa	1620	12	Cezayir	İspanya
GALSI	1505	10	Cezayir	İtalya
Doğu Anadolu Hattı	1491	10	İran	Türkiye
Zeepipe-I-IIA-IIB	1416	15-26/3-25/9	Norveç	Belçika
Mavi Akım	1260	16	Rusya	Türkiye
Kuzey Akım	1222	55	Rusya	Almanya

Tablo 1. (Devamı)

Langeled/Britpipe	1166	25,5	Norveç	İngiltere
Bakü-Tiflis-Erzurum	980	06.Haz	Azerbaycan	Türkiye
Türk Akım	930	31,5	Rusya	Türkiye
Statpipe	890	18,9	Norveç	Norveç
TAP	878	10	Yunanistan	İtalya
Batı Hattı	845	6	Rusya	Türkiye
Franpipe	840	19,6	Norveç	Fransa
Medgaz	757	8	Cezayir	İspanya
MIDAL	702	13	Almanya	Almanya
Europipe 1	670	18	Norveç	Almanya
Europipe 2	658	24	Norveç	Almanya
Yeşil Akım	520	11	Libya	İtalya
Trans Europe Naturgas	500	15,5	Almanya	Almanya
Netra	408	21,4	Almanya	Almanya
CATS	404	17,5	İngiltere	İngiltere
Trans Avusturya	380	47,5	Avusturya	Avusturya
STEGAL	323	16	Çek Cumhuriyeti/Slovakya	Almanya
WEDAL	320	13	Almanya	Belçika
TYE	297	0,75-3,6	Türkiye	Yunanistan
Transitgas	293	35	İsviçre	İsviçre
İnterconnector	235	25,5	İngiltere	Belçika
BBL	235	16	Hollanda	İngiltere
Gazela	176	20	Çek Cumhuriyeti	Almanya
Trans Balkan	20	20	Rusya	Bulgaristan

RPUTS: Rengoy-Pomary-Uzhgorod. /Trans Siberya; TYE: Türkiye-Yunanistan Enterkonneksiyonu

Kaynak: Uluatam E., (2010b). Avrupa Doğal gaz Piyasasında Yeni Dengeler, Ekonomik Forum, TOBB, 62-67; Önder, H., (2022). Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gümüşhane, 105s.

Şekil 1. Rusya'dan Avrupa'ya ulaşan doğal gaz boru hatları haritası

Kaynak: Wikimedia, (2015). "Rusya'dan Avrupa'ya ulaşan doğal gaz boru hatları", https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d7/Major_russian_gas_pipelines_to_europe.png, (22.10.2022).

Hali hazırda mevcut boru hatlarıyla birlikte geliştirilen orta ve büyük ölçekli projeler (Tablo 3), Avrupa doğal gaz piyasasının dinamik ve rekabetçi bir pazar yapısı olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. AB'nin neredeyse tüm politik dokümanlarında da ifade edildiği gibi, Birliğin öncelikli başlığı enerji arz çeşitliliği ve güvenliğinin tesis edilmesidir (Uluatam, 2010b: 62). AB, piyasa eksenli ekonomik modeliyle enerji başlığında talep güvenliğine öncelik verirken Rusya jeopolitik eksen tabanlı enerji arz güvenliğini önemsemektedir (Khrushcheva ve Maltby, 2016: 806).

Rusya, Avrupa'daki jeopolitik menfaatlerini desteklemek ve sağlamlaştırmak için doğal gazı bir güç faktörü olarak etkin bir şekilde kullanmaktadır (Slobodian, 2018: 49). Çünkü Rusya'nın sahibi olduğu kritik öneme haiz enerji kaynakları AB

ilişkilerinde fazlasıyla kullanışlı bir argümandır (Hamzaoğlu, 2021: 281). 21. Yüzyılda doğal gazda iktisadi kapasitesini dahi aşarak jeopolitik ve stratejik olguya evirmiştir (Akpınar ve Başibüyük, 2011: 133). Öyle ki bu amacında Gazprom'u aktör olarak kullanmaya başlamıştır. Gazprom ekonomik faaliyetlerin yanında ülkelerin diplomasi hamlelerinde üstlendiği roller sebebi ile de dikkatleri üzerinde toplamaktadır. Bu bağlamda diplomaside politik ve iktisadi temelli amaçlarına ulaşmada kapsamlı jeostratejik izlenim oluşturma imkânına sahiptir (Hamzaoğlu, 2021: 270).

Her ne kadar AB için enerji arz güvenliği önemli olsa da Birlik bu konuda çok büyük bir aşama kaydedememiştir. Bunu en iyi Rusya-AB bağlantılı mevcut boru hatları ile Rusya'dan bağımsız yapılmak istenen, enerji

arz güvenliğine katkıda bulunacak girişim projelerinden anlayabiliriz (Önder, 2022: 17).

Rusya ve AB için ekonomik lokomotif özelliği taşıyan enerji ticaretinin (Siddi, 2018a: 1554) başında doğal gaz yer almaktadır. AB'nin doğal gaz tedarik piramidinin zirve noktasında şüphesiz Rusya yer almaktadır. AB doğal gaz ihtiyacının %24,65'ini Rusya'dan karşılamaktadır (European Council, 2023; Energy Institute, 2023: 37).

AB petrolden farksız olarak doğal gazda da Rusya'nın en büyük müşterisidir. Rus doğal gazı farklı hatlar ve güzergâhlar takip edilerek Avrupa coğrafyasına

ulaştırılmaktadır (Şekil 1; Cerrah, 2018). AB, yıllar boyunca bazı doğal gaz boru hatlarını inşa ederek faaliyete geçirmiş, bazılarını ise farklı nedenlerle askıya almak yada iptal etmek zorunda kalmıştır. Stratejik ve politik hamleler doğal gaz boru hatlarının geleceğini yakından etkilemektedir. Bu doğal gaz boru hatları ülkeler arası menfaatlerin uyuşması durumunda hayata geçerken, menfaatlerin çakışması durumunda da önemini kaybederek değerini yitirmektedir (Önder, 2022: 17).

Bu bağlamda AB'nin enerjide ortak politika geliştirememesi nedeniyle hayata geçiremediği fakat değerini hala kaybetmeyen bazı projeler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Avrupa'nın hayata geçmeyen doğal gaz boru hatları

Boru Hattı	Hat Uzunluğu (Km)	Hat Kapasitesi Milyar(M ³)	Başlangıç Noktası	Bitiş Noktası
Trans Sahara	4128	30	Nijerya	İtalya/İspanya
Yamal-Avrupa-2	4100	28	Rusya	Almanya
Nabucco	3300	25-31	Türkiye	Avusturya
Güney Akım	3200	31-63	Rusya	Avusturya/İtalya
Trans Hazar	1641	30-62	Türkmenistan	Türkiye (Avrupa'ya Aktarma)
Beyaz Akım	1238	32	Gürcistan	Romanya
Kuzey Akım-2	1200	55	Rusya	Almanya
OPAL	470	35	Almanya	Almanya
NEL	370	20	Almanya	Almanya
Skanded	200	8,75	Norveç	İsveç/Danimarka
Mavi Akım-2	-	-	Rusya	İsrail/Suriye/Lübnan/Kıbrıs

NEL: Norddeutsche Erdgasleitung; OPAL: Ostsee Pipeline Anbindugs-Leitung

Kaynak: Uluatam E., (2010b). Avrupa Doğal gaz Piyasasında Yeni Dengeler, Ekonomik Forum, TOBB, 62-67; Önder, H., (2022). Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gümüşhane, 105s.

1.1. Brotherhood doğal gaz boru hattı

Rus doğal gazı bağımlılığının ilk adımı olan Brotherhood doğal gaz boru hattı, Rusya-Avrupa arasındaki ilk boru hattı olma özelliğine sahiptir. Ayrıca bu hat, o dönemde Rusya'nın Batı Avrupa'ya sevk ettiği gazın yaklaşık % 70'ini oluşturmuştur (Uluatam, 2010b: 64). Rus doğal gazı Brotherhood ile Ukrayna üzerinden Slovakya'ya ulaşmaktadır. Slovakya'da ikiye bölünen hattın bir kolu Çekya'ya, diğeri ise Avusturya'ya ulaşmaktadır. Günümüzde Brotherhood boru

hattı, Avrupa-Rusya arasında çalışmaya devam eden en önemli ve en eski doğal gaz boru hattıdır (Gayushov, 2019: 61).

1.2. Soyuz doğal gaz boru hattı

Rusya'nın Kazakistan ve Türkmenistan'dan piyasa şartlarından daha düşük fiyatlara satın aldığı doğal gazı Avrupa'ya ulaştırın ve Rusya'nın kendine ait olmayan bir gazı ilk defa Avrupa'ya ulaştırdığı hat Soyuz doğal gaz boru hattıdır (Uluatam, 2010b: 64).

1.3. Northern Lights doğal gaz boru hattı

Ortak güzergâh nedeniyle tek bir hat görünümündeki Northern Lights (Kuzey Işıkları) ve Urengoy-Pomary-Uzhgorod/Trans-Siberya doğal gaz boru hattı, iki kısımlı bir hattır. (Uluatam, 2010b: 64; Dahl, 2004: 249). Beyaz Rusya'dan Ukrayna'ya uzanan kısım (Rengoy-Pomary-Uzhgorod ve Trans-Siberya), Ukrayna'nın batı bölgesinde Brotherhood boru hattıyla birleşerek AB'ne ulaşmaktadır. Rusya'nın en eski hatlarından biri olan bu hatta taşınan gazın miktarı 46-48 milyar m³ civarındadır (Gayushov, 2019: 63).

1.4. Yamal-Avrupa-I doğal gaz boru hattı

Rusya'nın Avrupa pazarında söz sahibi olmasını sağlayan diğer bir doğal gaz boru hattı da Yamal-Avrupa-I'dir. Kapasitesi yıllık 33 milyar m³ olmasına karşın boru hattından geçtiğimiz yıllarda ancak 17 milyar m³ doğal gaz taşınabilmiştir. Rus gazının Batı Avrupa'da arz esnekliğini ve güvenilirliğini arttıran Trans Avrupa ağının bir parçası olan bu boru hattı (Gazprom, 2023), Rusya'dan Avrupa'ya taşınan doğal gazın yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Bu hat daha çok İngiltere ve Almanya'nın talebini karşılamayı amaçlamaktadır (Uluatam, 2010b: 63). Almanya'nın en önemli gaz merkezi Berlin dağıtım şebekesine ulaşan doğal gaz buradan diğer Avrupa ülkelerine dağıtılmaktadır (Engerer, Opitz ve Hirschhausen, 1999: 27).

Bu boru hattını önemli kılan diğer bir özellik ise Rusya'nın Belarus'u Avrupa'ya ulaşmada stratejik transit güzergâh ülkesi olarak kullanmasıdır (Mayorov, 2009: 31).

1.5. Yamal-Avrupa-II doğal gaz boru hattı

Diğer önemli bir doğal gaz boru hattı ise Yamal-Avrupa-I doğal gaz boru hattına paralel ilerleyecek şekilde yapımı düşünülen Yamal-Avrupa-II hattıdır. 2010 yılında işletmeye alınması planlanan projenin maliyetinin yaklaşık 10 milyar Amerikan dolarına ulaşması bekleniyordu (Uluatam, 2010b: 65). Yamal-Avrupa-I hattının 2006'da son kompresör istasyonunun devreye alınmasıyla tam kapasiteye ulaşması (Gazprom, 2019: 67), mevcut boru hattına ilave yapılarak kapasitenin yükseltilmesi fikrini doğurmuş ve dolayısıyla da Yamal-

Avrupa-II doğal gaz boru hattı gündeme gelmiştir (Pourzand, 2012: 68). Fakat Gazprom ve Polonya arasındaki güzergâh anlaşmazlıkları bu hattın rafa kaldırılmasına neden olmuştur (Bayar, 2008: 30).

1.6. Kuzey Akım doğal gaz boru hattı

Kuzey Akım (Nord Stream) doğal gaz boru hattı, NV Nederlandsre Gasunie (Hollanda), GDF (Fransa), BASF (Almanya), E.ON (Almanya) ve Gazprom (Rusya) ortaklığınca yürütülmüştür (Uluatam, 2010b: 66). İkiz boru hattı olarak projelendirilen Kuzey Akım doğal gaz boru hattı 7,4 milyar Euro'ya mal edilmiştir (BBC, 2010). Boru hattının en önemli özelliği Rusya'nın hiçbir transit ülkeye ihtiyaç duymadan doğrudan Almanya'ya gaz sevkiyatı yapabmesidir (Uluatam, 2010b: 66).

2000 yılında AB Komisyonu tarafından kabul gören ve 2006 yılında onaylanan karar neticesinde Trans-Avrupa ağına dâhil edilen ve Rusya'nın transit bir ülke olmadan doğrudan hedefine ulaştığı Kuzey Akım, Baltık Denizi altına döşenen borularla yapılan önemli bir doğal gaz boru hattıdır. Boru hattının %51'lik hissedarı Gazprom'dur. Bu boru hattı Rusya'nın Vyborg bölgesinden başlayarak Almanya'nın Greifswald kentinde son bulmaktadır. Boru hattı Rusya ve Almanya dışında Finlandiya, İsveç ve Danimarka münhasır ekonomik bölgelerinden geçirilmiştir. En az 50 yıl süreli anlaşma ile 55 milyar m³ doğalgazın AB coğrafyasına ulaştırılmasını kapsamaktadır. Talep güvenliği açısından Avrupa Parlamentosu ve Konseyi tarafından "Avrupa çıkarlarının" tesis edildiği bir boru hattı olarak atfedilmiştir (Nord Stream, 2023).

1.7. Kuzey Akım-II doğal gaz boru hattı

2014 yılında Rusya'nın Güney Akım hattını iptal etmesi ve 2015 yılında Türkiye ile yaşanan uçak krizi nedeniyle Türk Akım projesinin dondurulması sonucu ortaya çıkan boru hattı Kuzey Akım-II'dir. Bu hattın yaklaşık maliyeti 8,3 milyar sterlin civarındadır (Sommerlad, 2022). Arapova vd (2019: 4) bu rakamın 9,5 milyar dolar olduğunu ifade etmişlerdir. Boru hattı Rusya'nın Ust-Luga bölgesinden başlayarak Kuzey Akım boru hattı gibi Almanya'nın Greifswald kentinde bitmektedir (Gazprom,

2023). Proje finansmanının yaklaşık yarısını OMV (Avusturya), Engine (Fransa), Uniper ve Wintershall (Almanya) ve Royal Dutch Shell (Hollanda/İngiltere) şirketleri üstlenmiştir (Gazprom, 2023)

Kuzey Akım-II doğal gaz hattının en önemli destekçisi Almanya olmuştur. Almanya bu hattı “doğal gaz ticaretinde yer alan ekonomik aktörlerin ticari bir faaliyeti” olarak değerlendirmekteydi (Fischer, 2016: 2) Kuzey Akım’ın ardından Kuzey Akım-II boru hattı anlaşmalarının imzalanmasıyla birlikte geleneksel Alman-Rus doğal gaz ilişkileri siyasi bir öneme sahip olmuştur. Böylelikle ikili arasında sosyo-ekonomik bağlar oluşturulmasına katkı sağlamıştır (Bros, Mitrova ve Westphal, 2017: 7).

Bu hattın en dikkat çeken yanı Kuzey Akım boru hattının aksine mülkiyetinin tamamının Gazprom’a ait olmasıdır. Hattın 2019 yılı içerisinde tamamlanması hedeflenmiş ancak süreç içerisinde başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmak üzere Birlik üyesi bazı ülkelerin Rusya’ya bağımlılığını arttıracığı ve enerji arz güvenliğini tehlikeye sokacağı gibi engeller nedeniyle (Önder, 2022: 19) ancak 2021 yılı Eylül ayında tamamlanabilmiştir. Ayrıca jeopolitik ve iktisadi çıkarlar nedeniyle AB içerisindeki fikir ayrılıklarını da ortaya çıkarmıştır (Hamzaoğlu, 2021: 282). Son olarak Rusya’nın Ukrayna’ya ait Donetsk ve Luhansk bölgelerinin bağımsızlıklarını tanımasıyla ipler kopmuş ve sertifikasyon süreci durdurulmuştur.

Ukrayna-Rusya arasında cereyan eden savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Kuzey Akım ve Kuzey Akım-II boru hatlarında bir dizi patlamalar meydana gelmiştir. Bu patlamalar her ne kadar gaz akışının daha önceden kesilmiş olmasına rağmen hattın bir süre daha pasif kalacağı anlamına gelmektedir. Öyle ki gerçekleşen saldırılarla ilgili ne Rusya ne de Ukrayna sorumluluk alırken patlamanın çeşidi ve nasıl gerçekleştiği hakkında da kesin bir bilgi bulunamamıştır.

Tüm bu politik ve stratejik mücadelenin neticesinde hayat bulan en önemli boru hatlarının detaylı teknik verileri Tablo 3’te gösterilmiştir.

Halil ÖNDER ve Nafiz MADEN

Avrupa Birliği'nin Kayıp Enerji Projeleri: Nabucco, Trans Hazar ve Güney Akım

Tablo 3. Avrupa'nın en önemli doğal gaz boru hatlarının detaylı teknik verileri

Boru Hattı	Başlangıç	Bitiş	İlk Gaz Akışı	Güzergâh	Hat Uzunluğu (Km)	Hat Kapasitesi Milyar(M ³)
Brotherhood	-----	1967	1967	Rusya (Batı Sibirya)-Rusya-Ukrayna-Slovakya-1) Çek Cumhuriyeti 2) Avusturya	2750	30 (Max. 100)
Soyuz	1960	1978	1978	Rusya (Kazak ve Türkmen Gazı)-Moldova-Romanya-Bulgaristan-1) Türkiye 2) Çek Cumhuriyeti	2675	32
Nothernlights (İki Kısım)	1967/1982	1969/1984	1967/1984	Rusya (Yamal)-Belarus-Ukrayna	2877+4500	19+32
Yamal-Avrupa-I	1994	1999	1997	Rusya-Belarus-Polonya-Berlin (JAGAL Hattı)	4196	33
Yamal-Avrupa-II	Rusya-Polonya arasındaki güzergâh anlaşmazlıkları ve Kuzey Akım-1 projesinin öncelikli tercih edilmesinden dolayı projeden vazgeçilmiştir			Rusya (Yamal+Batı Sibirya)-Polonya-Slovakya-Çek Cumhuriyeti-Almanya	4196	28
Kuzey Akım-I (İkiz Hat)	2010/2011	2011/2012	2011/2012	Rusya (Vyborg)-Baltık Denizi-Almanya (Greifswald)	1220	55
Kuzey Akım-II (İkiz Hat)	2018	2021	Gaz akışı sağlanamadı (Ukrayna-Rusya savaşı)	Rusya (Vyborg)-Baltık Denizi-Almanya	1220	55

2. AB'nin Enerji Politikaları

AB'nin enerji politikası üç temel esas üzerine kurulmuştur: 1) Enerji arz güvenliğini sağlamak, 2) topluluğun rekabet edebilirliğine katkıda bulunmak, 3) sürdürülebilir bir kalkınma çerçevesinde çevreyi korumak (AB Başkanlığı, 2023). Bu bağlamda AB enerji politikalarının gelişiminde enerji arz güvenliği, enerji tasarrufu ve verimliliği, sürdürülebilirlik, küresel ısınma, çevre kirliliği ve iklim değişikliğinin önüne geçmek önemli yer tutmaktadır. Diğer yandan, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranının artırılması, yüksek miktarda karbondioksit gazı salınımına sebep olan fosil enerji kaynaklarının (petrol, doğal gaz, kömür, vb) tüketim oranının düşürülmesi, Avrupa enerji iç pazarının serbestleştirilmesi, enerji alt yapısının birleştirilmesi, enerji tasarrufu ve verimliliğinin artırılması AB'nin ana hedefleri arasındadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının başını çeken hidroelektrik, güneş ve rüzgâr gibi enerji kaynaklarının AB genelinde kullanım oranının yükseltilerek, fosil enerji kaynaklarına ve bu kaynakların tedarik edildiği coğrafyalara bağımlılığın azaltılması, AB'nin enerji arz güvenliğine dayanak olacak bir çözüm yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının sera gazı salınımı olmadığından kullanımının çevre kirliliğinin ve küresel ısınmanın önüne geçecek olması da diğer hedeflerden sayılmaktadır. Birlik ülkeleri arasında enerji piyasasının ve enerji alt yapısının bütünleştirilerek, kritik zamanlarda destek mekanizmalarının hayata geçirilmesi de planlanmıştır (Kakışım, 2019: 470).

AB, enerji alanında hedeflerini sürekli güncelleyerek 2020, 2030 ve 2050 stratejilerini oluşturmuştur. AB, 2020 Enerji Stratejisinde, 2010-2020 yılları arasındaki temel hedeflerini, enerji verimliliğini %20 oranında artırmak, yenilenebilir enerji tüketimini %20'ye yükseltmek ve sera gazlarını %20 azaltmak olarak belirlemiştir. Birlik ülkelerinin mutabık kaldıkları 2030 hedefleri ise enerji verimliliğinin %27 oranında artırılması, AB tarafından tüketilen enerjinin %27'sinin yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilmesi ve sera gazı emisyonlarının 1990 seviyesine kıyasla %40 oranında azaltılmasını öngörmektedir. Son olarak 2050 stratejisi kapsamında da sera

gazlarında 1990 yılına kıyasla %80-90 oranında azaltmayı hedeflemektedir. AB, "2050 Enerji Yol Haritası" ile bu amacına ulaşmayı arzulamaktadır (AB Başkanlığı, 2022).

1973 yılında vuku bulan petrol krizinin ardından Uluslararası Enerji Ajansı (UEA) kurulmuş ve ülkelerin kuruluşu üye olabilmeleri için Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'ne üye olmaları koşulu getirilmiştir. Fakat o yıllarda AB üyesi ülkelerin bu örgüte üye olmaması AB adına enerji politikasının oluşturulması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu zorunluluk, Eylül 1974'te "Yeni Enerji Politikası Stratejisi" programı AB'nin enerji politikasında ilk defa strateji oluşturmasına etken unsur olmuştur. Ayrıca oluşturulan belgede tüketimin makul seviyelere çekilmesi, çevrenin korunması ve arz güvenliğinin artırılması konuları da değerlendirmenin diğer başlıklarını oluşturmaktaydı (Erbil, 2010: 71).

Avrupa Enerji Şartını soğuk savaşın ardından 1991 yılında kabul eden AB, uluslararası hukukta önemli bir yer edinen bu belge ile dünya enerji güvenliğini temin etmek, verimliliği artırmak gibi amaçları ilke edinmiştir (Caşın ve Kısacık, 2018: 49). 1995 yılında "AB İçin Enerji Politikası" isimli "Beyaz Kitap"ın yayınlanması AB için ortak enerji politikası oluşturulması adına yapılmış önemli bir arz girişimidir. Bu kitapta enerjide dışa bağımlılığın azaltılması, çevrenin korunması ve enerji güvenliğinin güçlendirilmesi gibi konulara dikkat çekilmiştir (Akdoğan, 2008: 41). "Yeşil Kitap"ın 2000 yılında yayınlanmasıyla da enerji arz güvenliğinde mevcut ve yaşanabilecek endişeler dile getirilmiştir. Ayrıca enerji arz güvenliği temelinde ilk dinamik metin olma özelliğini de bu belge ile görmekteyiz (Erkan, 2013; Görgülü, 2008: 30).

Yeşil Kitap incelendiğinde içerik olarak üç esas hedef ve altı öncelikli husus belirlenmiştir. Esas hedefler: 1) Uluslararası alanda AB'nin enerji arz ve talebini daha iyi koordine etmek 2) rekabetçi bir iç enerji pazarının yaratılarak Avrupa enerji şebekesi için verimliliği sağlamak 3) yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının ve enerji verimliliğinin artırılarak iklim değişikliği ile

mücadele etmek (European Commission, 2006: 10). Öncelikli hususlar ise; sürdürülebilir kalkınma temelinde teknoloji ve inovasyonun geliştirilmesi, enerji arz güvenliğinin imarı için üyelerin birlikteliğinin tesis edilmesi, enerji kullanımında çeşitliliğin sağlanması ve enerji alanında tutarlı bir dış politikanın ve rekabetçi bir iç pazarın oluşturulmasıdır (European Commission, 2006: 17-18).

2009 yılına gelindiğinde Ukrayna-Rusya krizlerinden oldukça etkilenen AB farklı bir çözüm yolu arayışına girmiştir. Bu bağlamda “Üçüncü Enerji Paketi”ni yürürlüğe sokan AB, bu paket ile Rusya'nın ve dolayısıyla Gazprom'un Avrupa'da tekelleşmesinin önüne geçmek istemiştir.

Bu pakette özellikle “Hizmetlerin Ayırıştırılması” ve “Varış Noktası” düzenlemelerini içeren maddeler Rusya'yı olumsuz etkilemiştir. Hizmetlerin ayırıştırılması ile aynı anda “hem satıcı hem de hattın sahibi olunamayacağı” şartı ile AB'nin üçüncü firmalar üzerindeki yaptırım gücünü dikkate değer şekilde yükseltmiştir (Hamzaoğlu ve Hoşfikirer 2022: 704). Varış yeri maddesi ile de “AB içerisindeki enerji pazarında faaliyetlerini yürüten şirketlerini ithalatçı ülkenin satın aldığı gazı herhangi bir yere yeniden ihraç etmesini engelleyen koşulu kaldırması” olmuştur (Goldthau ve Sitter, 2014: 15; Hamzaoğlu ve Hoşfikirer 2022: 704).

Rusya'nın enerji arz güvenliği açısından olumsuz bir durum olarak yorumlanan Paket, kilit önemde olan Gazprom'un AB enerji pazarında yürütülen doğal gaz ticaretinde hem üretim hem de dağıtım kısmında hisselerin çoğuna sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Siddi, 2018b: 13). Pakette özellikle Gazprom maddesi diye bilinen önemli bir bölüm bulunmaktadır. Paket AB üyesi bir ülkeye, yabancı bir şirketten AB enerji pazarı sınırı dışında da hizmetlerin ayırıştırılmasını talep etme hakkı vermektedir (Romanova, 2016: 862).

Dünya geneline bakıldığında enerji tüketiminin en fazla gerçekleştiği coğrafyalardan birini oluşturan AB aynı zamanda dünya çapında en bayındır enerji pazarlarından birine hayat vermektedir. Bununla birlikte doğal gaz ve petrol gibi yer altı zenginlikleri bakımından fakir bir

coğrafyadır. Avrupa'da İngiltere, Norveç ve Hollanda'nın dışında bilhassa gaz yatakları bağlamında kayda değer kaynaklara sahip başka bir ülke bulunmamaktadır. Avrupa coğrafyasının tamamında yapılan 220,4 milyar m³ doğal gaz üretiminin 122,8 milyar m³'ü Norveç, 38,2 milyar m³'ü İngiltere ve 15,1 milyar m³'ü ise Hollanda tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu üç ülke toplamda Avrupa doğal gaz üretiminin yaklaşık %80'ni karşılamaktadır. Ayrıca AB'nin toplam tüketimi olan 492 milyar m³'ün 176,1 milyar m³'ü bu üç ülkeden karşılanmaktadır. Yani AB toplam tüketiminin yaklaşık %35,8'ini bu üç ülkeden karşılamaktadır (Energy Institute, 2023: 30). Bu nedenle AB'nin enerji kaynakları tedarikinde dışa bağımlılık oranı sürekli yükselmektedir. Enerji kaynaklarında AB tüketiminin yaklaşık dörtte birini petrolden sonra doğal gaz oluşturmaktadır (British Petroleum, 2021).

Stratejik niteliklere sahip olan enerjinin ihraç ve ithal durumu devletlerarasında karşılıklı tabiiyeti de yaratmaktadır. Bu tabiiyetin en bariz örneği AB-Rusya temaslarında görülebilmektedir. AB ve özellikle Almanya, ekonomileri için gereksinim duydukları petrol ve doğal gazı en fazla Rusya'dan tedarik etmektedirler. Buna karşılık Rusya'nın da en istikrarlı müşterisi AB ve özellikle Almanya'dır. 2021 yılı verilerine göre Rusya Federasyonu bütçesinin %36,8'ini petrol ve doğal gaz (petrol türevleri de dâhil) satışından elde etmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2022: 7). Enerji ihracatı, Rusya'nın büyümesinin ana kaynağıdır. Avrasya'nın batı coğrafyasında enerji ve ticarete dayalı bu karşılıklı ilişkileri bölgesel güvenliğinin tesis edilmesi için de motivasyon kaynağıdır. Enerji kaynak coğrafyalarının, enerji aktarım güzergâhlarının ve enerji tüketim pazarlarının istikrar ve güvenliği hem ihraç hem de ithalat coğrafyaları için önemli konuma gelmektedir. Bu durumdan politik ve stratejik olarak hoşnut olmayan ABD, Rusya ile AB (bilhassa Almanya) arasındaki temasları kontrolüne almak için bir dizi stratejik hamleler yapmaktadır. Bilhassa enerji naklinde transit ülke durumundaki ülkelerin hedef devlet pozisyonuna girdiği ve bir rekabet meydanına dönüştüğü de görülmektedir. Ukrayna krizi, Baltık ülkelerinde oluşan gerilim ortamı, Gürcistan'da yaşanan gelişmeler ile Türkiye

üzerinde oluşturulmak istenen politik baskı bu stratejik hedeflerin bir sonucudur. Ayrıca, enerji kaynaklarının sahibi konumundaki ülkelerin bunu politik bir silah olarak kullanıp enerjiye gereksinim duyan ülkeler üzerinde baskı aracı olarak kullanması veya kaynak ülkelere yaptırımlar uygulanarak baskı altına alınmak istenmesi her iki taraf için de olumsuz neticelere neden olmaktadır (Cerrah, 2018).

2006 yılında Rusya-Ukrayna arasında vuku bulan gerilim AB'nin yeni politikalar oluşturmasına etki etmiştir. Enerji arz güvenliğinin tehlikeli boyutlara ulaştığı kriz sonrası raporlarda altı çizilerek vurgulanmış ve çözüm için alternatifler yaratılmaya çalışıldığı görülmüştür. AB için bu gerilimin ardından enerji temelli politikaları için beraberce ilerlenmesine dair görüş birliğine varılmıştır (Yorkan, 2009: 27). 2007 yılında hayata geçen Lizbon Antlaşması sayesinde daha önce enerji güvenliği noktasında göz ardı edilmiş hususlarda düzenlemeye gidilmiştir. Anlaşmanın 194. maddesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesinin teşvik edilmesi, enerji ağları arasındaki bağlantıların yapılması, enerji piyasasının işleyişinin oluşturulması, enerji verimliliği ve tasarrufu konusunda ilerleme kaydedilmesi, enerji arz güvenliğinin sağlanmasının özendirilmesi gibi önemli faktörler yer almıştır. Ayrıca Birlik üyesi devletlerin akıllarında oluşan soru işaretlerinin cevap bulması için devletlerin konu ile ilgili yetkilerine müdahale edilmemiştir (Çaşın ve Kısacık, 2018: 50).

2009 yılında Rusya ile Ukrayna arasında doğal gaz arz fiyatı ve transit geçiş ücreti konusunda ciddi bir kriz yaşanmasına sebep olmuştur. Kriz sonucunda Rusya Ukrayna'ya doğalgaz satılmasını durdurmuştur (Pirani, Stern ve Yafimava, 2009:4) Bu krizden Ukrayna'nın iki milyar dolar kaybedecek olmasının yanı sıra Birlik üyesi Polonya, Slovakya ve Macaristan'ın da transit ücretinden olumsuz etkilenecek olmaları diğer bir sorunu oluşturmuştur (Sziklai, Koczy ve Csercsik, 2018: 3). Nihayetinde Rusya'nın 2004-2009 yılları arasında Ukrayna ile yaşadığı doğal gaz krizlerinin AB'ye sıçraması AB'yi enerji konusunda yeni düzenlemeler yapmaya mecbur bırakmıştır. Bu kapsamda AB, 2009 yılında kabul ettiği "Üçüncü Enerji Paketi"

içerisinde yer alan maddeler ile Rusya'yı köşeye sıkıştırmıştır. Özellikle hizmetlerin ayrıştırılması maddesi gereğince Rusya tedarikçi konumun yanı sıra boru hattına sahip olma kabiliyetini kaybetmiştir. (Kakişım, 2017: 523; Hamzaoğlu ve Hoşfikirer, 2022: 697)

2022 yılında patlak veren Ukrayna-Rusya savaşının ardından AB, Rusya için yaptırım kararı almıştır. Bu yaptırımların bir kısmı da doğal gaz alım-satımı ile ilgiliydi. Çeşitli kısıtlamalara giden AB oluşan açığı özellikle ABD'den ve kısmen Orta Doğu ve Afrika bölgesinden temin ettiği LNG ile kapatmaya çalışmış ve bunda da bir hayli başarılı olmuştur. Öyle ki 2021 yılında Rusya'dan aldığı doğal gaz miktarı 132,3 milyar m³ iken 2022 yılında 61,5 milyar m³'e gerilemiştir. Aynı şekilde ABD'den ithal edilen LNG miktarı 30,8 milyar m³'ten 72,1 milyar m³'e yükselmiş; Orta Doğu ve Afrika'dan ithal ettiği LNG miktarı ise yaklaşık 11 milyar m³ artmıştır (British Petroleum, 2022: 36-37; Energy Institute, 2023: 37-38).

3. Nabucco, Güney Akım ve Trans Hazar Doğal Gaz Boru Hattı Projelerinin İptal Nedenleri

Nabucco'nun en belirgin önemi Rus gazına bağımlı durumdaki Avrupa ülkeleri için alternatif bir kaynak coğrafyası sunmasıydı. Bu bakımdan diğer alternatiflere göre daha pahalı bir proje olsa dahi bu avantajı onu merkez konumuna çekmiştir. Daha önce siyasi sebeplerden Rusya'nın Ukrayna'ya verdiği doğal gazı kesmesi bütün Avrupa'da tedirginlik uyandırmıştır. Çünkü muhtemel bir krizde siyasi baskı uygulamak için Rusya'nın bu silahı kullanma ihtimali Avrupa için kâbusun da ötesinde bir felaket demektir. Yaşanan krizlere rağmen AB'nin enerji politikasında ortak bir paydada buluşamaması bu boru hattı projesinin hayata geçirilmesini önlemiştir. AB üyeleri bazen birlikte hareket ederken bazen de ülke menfaatlerine öncelik vermişlerdir. AB'nin enerji güvenliği adına Nabucco için mücadele ettiği ve birlikteliğin vurgulandığı dönemde İtalya Rusya ile Güney Akım projesi üzerine çalışmışlardır (Tepealtı, 2009: 204).

Ancak varılan noktada, Nabucco'yla ilgili ana dinamiklerdeki belirsizlikler projeyi çıkmaza sürüklemiştir. Söz konusu

belirsizliklerin başını ise hattan yeterli miktarda doğal gaz iletebileceği yönünde hiçbir bir garantinin bulunmaması almıştır. Türkmenistan, Irak, İran ve Kazakistan ancak uzun vadede gaz sağlayabilecek potansiyel devletler olarak görülmüştür. Nabucco projesinde doğal gaz tedarikçisi olarak görülen Türkmenistan, Irak ve Azerbaycan ile yasal bir zemini olmayan imzalar atılması projenin hayal ürünü olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bölge coğrafyasındaki ülkeler ile küresel aktörler arasındaki çekişmeler de projeyi olumsuz etkileyen diğer faktörlerdir. 2013 yılında faaliyete geçmesi planlanmasına rağmen, maddi kaynak bulmada yaşanan zorluklar, Rusya ve İtalya ortaklığıyla tasarlanan Güney Akım ve Türkiye-Azerbaycan ortak girişimiyle hayata geçen TANAP, Nabucco'nun gündemden düşmesine sebep olmuştur (Varol, 2019: 59).

Nabucco Projesi'nin gereksinim duyacağı gazın, kaynak yönünden zengin siyasi istikrarını sağlamış Hazar Havzası ülkelerinden yapılması planlanmaktaydı. Hazar Denizi'nin, kıyıdaş ülkeler arası bölüşümü, içinde barındırdığı doğal kaynakların paylaşımı ve kullanımı hususunda henüz belirlenmemiş uluslararası hukuki statüsü, Nabucco'nun karşısına çıkan en büyük engeldi (Erkılavuz, 2018: 55).

Nabucco projesinin gaz ihtiyacının Şahdeniz sahasından karşılanacak olması, önceden sadece transit ülke olarak değerlendirilen Azerbaycan'ı projeye gaz tedarik edecek üretici konumuna yükseltmiştir. Böylece yapım inşaatına 2011 yılında başlanacak boru hattına Azerbaycan'ın 8 milyar m³'lük kaynak aktarması öngörülmüştür. Ancak Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasından çıkardığı gazdan Rusya'ya 500 milyon m³'lük doğal gaz satması Nabucco için darbe olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Rusya'nın, Azerbaycan'ın çıkardığı bütün doğal gazı pazar fiyatlarından daha yüksek bir fiyata satın almak istemesi de Nabucco'nun iptal edilmesinin diğer bir nedeni olmuştur. Tüm bu faktörler, Nabucco'nun tam kapasite ile faaliyet göstermesi için yılda 85 milyar m³ doğal gaz çıkarılan Hazar coğrafyasından daha fazla üretim yapılması gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Nabucco'nun faaliyete geçmesi için ihtiyaç duyulan doğal gazın temininde Türkmenistan da verimli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan projeye yıllık 10 milyar m³ doğal gaz verebileceğini taahhüt eden Türkmenistan'ın Rusya ve Çin ile olan gaz anlaşmaları devam etmekteydi. Daha fazla üretim için yeni gaz sahalarının işletmeye açılabilmesi için ciddi yatırımlara ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca üretilen doğal gazın hangi güzergâh üzerinden Türkiye'deki teslim noktasına ulaştırılacağı da bir başka sorun olmuştur. Hazar Denizi'nin hukuki statüsündeki belirsizlikler, Azerbaycan güzergâhının çıkmaza girmesi, İran üzerinden iletilmesine de ABD'nin karşı çıkması projenin önündeki en büyük engeller olmuştur.

AB'nin, Nabucco ile kendi dünyasında yaşadığı ikilemlerin dışında, hattın transit güzergâhı üzerindeki Türkiye ile de problemleri vardı. Türkiye ile AB'nin hali hazırda yürüttüğü üyelik müzakerelerinde "enerji başlığı" faslına engel olması, taraflar arasındaki işbirliğinin hızını olumsuz etkileyen kayda değer etmenlerden birini oluşturmuştur. AB ile Türkiye arasında yaşanan olumsuzluklardan bir diğeri de hattan iletilecek gazın Avrupa'ya hangi koşullarla ulaştırılacağı konusunda yaşanmıştır. Türkiye'nin Nabucco boru hattı üzerinden Avrupa'ya iletileceği gazı re-export usulü ile yeniden fiyatlandırıp Avrupa'ya satması talebine AB, politik ve ekonomik risk oluşturacağı gerekçesi ile karşı çıkmıştır. AB, kendisine ulaştırılacak gaz için Türkiye'ye sadece transit geçiş ücreti ödemeyi önermiş ve Türkiye'nin ihtiyacı olan gazı doğrudan üretici kaynak ülkelerden almasını istemiştir (Tepealtı, 2009: 204).

Türkiye ile AB arasında, taşınacak gazın fiyatı üzerindeki ihtilafın yanı sıra Türkiye, gaz tedarikçi ülkelere yakın olması ve güvenliği sağlayacak olması nedenleriyle ayrıca % 15 oranında indirimli gaz isteğinde bulunmuştur (Referans Gazetesi, 2020). Ancak hükümetler arası anlaşmada Türkiye bu isteğine olumlu cevap alamamış ve anlaşma içeriğinde yer alan "Ortak ülkelerin istemeleri halinde öncelikle gazın %50'sine varıncaya kadar olan miktar bu ülkeler için kullandırılır" (Radikal Gazetesi, 2009) maddesi gereğince gerek duyulacak ihtiyacın karşılanacağı ifade edilmiştir.

Türkiye ile AB arasındaki gerilime neden olan bir diğer husus ise Fransa'ydı. Fransa'nın projeye dâhil olmak istemesine Türkiye, AB müzakere sürecinde engelleyici tavır takınması ve sözde Ermeni soykırımı tasarısının Fransa meclisinde kabul edilmesinden dolayı karşı çıkmıştır.

Nabucco'nun Avrupa'daki hâkim rolünü zedeleyeceğini öngören Rusya, projeye destek vereceğini düşündüğü ülkeleri (Azerbaycan, Türkmenistan) darboğaza sokarak ellerindeki sözleşme dışı üretilmiş doğal gazı satın alacak anlaşmalar gerçekleştirmiştir. Rusya attığı bu adım sayesinde kayda değer avantajlar elde etmiştir. Bunun yanı sıra Nabucco'ya önce dâhil olacağını ifade eden fakat sonrasında bu kararından geri dönen Rusya, Nabucco ile aynı pazara odaklanan ve daha avantajlı görünen Kuzey ve Güney Akım gibi projelerde ciddi mesafe kat etmiştir (Tepealtı, 2009: 209). Nabucco hattını dolduracak doğal gazın bulunamayacağını dile getiren Putin, "eğer birileri toprağı kazıp boru hattı inşa etmek istiyorsa devam etsinler, bizim için sorun değil" açıklamasıyla projenin geleceğinin belirsiz olduğunu ima etmiştir (NTV, 2009).

Dünya genelinde yaşanan ekonomik krizin doğal gaz ve petrol tüketimlerini azaltması Rusya'nın kazancına ciddi manada darbe vurmuştur. Bu kayıplar Rusya adına proje finansmanı temini için çözülmesi güç sıkıntılar yaşatmıştır. Özellikle, projenin sadece deniz geçişinin yaklaşık 16 milyar dolar (Aydilek, 2014) olması planladığı projelerin uygulanabilirliğini zor duruma sokmuştur. Projenin yaşadığı sorunlardan bir diğeri ise hattın Karadeniz geçiydi. Güney Akım'ın Karadeniz altından ilerleyerek Bulgaristan'a ulaşabilmesi için Ukrayna'nın veya Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesinden ilerlemesi gerekmektedir. Avrupa'ya taşınan doğal gazın yaklaşık %80'i için Ukrayna topraklarını transit ülke olarak kullanan Rusya (Kravchenko, 2015: 72), Güney Akım boru hattının deniz geçişinin Ukrayna üzerinden daha kısa olmasına rağmen sırf Ukrayna'yı bypass etmek adına daha uzun mesafe ve daha yüksek bir finansman gerektiren Türkiye'den ilerletilmesini istemiştir. Rusya'nın bu kararı ilerleyen süreçte doğal gaz ihracatında sorun yaşadığı ve yaşama ihtimali olan Ukrayna

yerine Türkiye'nin transit geçiş ülkesi olması düşüncesinde etken faktör olmuştur. Rusya, Güney Akım'ın Karadeniz geçişi problemini çözüme kavuşturmak amacıyla Türkiye ile Rusya arasında 6 Ağustos 2009'da Ankara'da bir anlaşma imzalamıştır. Rusya bu anlaşmayla Türkiye'nin Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinde fizibilite çalışmaları için gerekli izinleri almıştır. Rusya'nın karşı karşıya kaldığı bu sorunlar değerlendirilmeye alındığında projenin tahmin edilen sürede tamamlanmasını zora sokmuştur (Tepealtı, 2009: 214).

Ukrayna ile yaşadığı 2013 krizinden olumsuz etkilenen Rusya, bir de Ukrayna eski Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in AB ile imza aşamasına geldiği ticaret anlaşmasından son dakikada geri çekilmesi ile ülkede kaos ortamının oluşması Rusya'yı AB ile karşı karşıya getirmiştir. Yaşanan bunca gerilimlere rağmen AB'nin asıl rahatsızlığı, Ukrayna'daki kargaşayı fırsata dönüştüren Rusya'nın stratejik Kırım yarım adasını ilhak etmesi (Micco, 2014: 4) olmuştur (Yorgancıoğlu, 2015). Rusya, Güney Akım projesinden iktisadi ve siyasi sebepler nedeniyle vazgeçmiştir. Güney Akım'ın yüksek inşa maliyeti ve dünya çapında petrol ücretindeki genel düşüşün Rusya ekonomisine vuracağı darbe diğer nedenler arasında değerlendirilmiştir. Rusya ekonomik ambargolarla (Ukrayna krizi nedeniyle) düşen ticaretini AB ülkeleri ve Akdeniz pazarındaki rakiplerine karşı politik bir hamle olarak kullanmıştır. Rusya Güney Akım için 5 milyar dolara ulaşan bir harcama gerçekleştirmiştir. Yaşanan siyasal sorunlardan sonra AB üyesi Bulgaristan, Güney Akım boru hattını topraklarından geçirmek istemediğini dile getirmiştir (Erkilavuz, 2018: 61). Bununla birlikte Üçüncü Enerji Paketi kapsamında yer alan "Hizmetlerin Ayrıştırılması" ve "Varış Noktası" maddeleri nedeniyle AB, Güney Akım ile ilgili bazı usulsüzlükleri Gazprom'a bildirmiştir. AB Komisyonu bu düzenlemeleri bir güç olarak kullanmış ve nihayetinde suçlamalarla başa çıkamayan Rusya Güney Akım Projesini iptal etmiştir (Hamzaoğlu ve Hoşfikirer 2022: 704-705). Fakat, Güney Akım Projesi son anda Türk Akım adıyla yeni bir rota çizmiştir. Türk Akım projesi, Güney Akım ile nitelik bakımından farklılık gösterse dahi Güney Akım için yapılan çalışmalardan aynı

şekilde istifade edecek olması sebebiyle isim değiştirilerek tekrar gündeme yerleşmiştir.

AB için kaynak coğrafyası çeşitliliği noktasında çok önemli olan diğer bir proje olan Trans Hazar doğal gaz boru hattı projesi bölge ülkeleri arasında yaşanan güç mücadelesi nedeniyle zorluklarla karşılaşmıştır. Başlangıçta İran topraklarından geçmesi planlanan hat, ABD'nin dikte etmesi sonucunda Hazar Denizi geçişli olacak şekilde yenilenmiştir. ABD, Türkmen gazının kendi istediği güzergâhta ilerlemesi konusunda çok ayak diremiştir (Özcan, 2008: 97). Bu durum, Rusya'nın Avrupa'da güç kaybına uğramasına sebep olacağı için Rusya ve İran Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hususunda ortak hareket ederek Hazar Denizi boyunca boru hattı döşenmesine mâni olmuşlardır. Çünkü bu hattın inşası, Rusya'nın bölge coğrafyasındaki siyasi ve iktisadi nüfuz alanının daralacağı anlamını taşımaktaydı (Bozkurt, 2006: 41).

Bu gelişmelerin yaşandığı süre zarfında Azerbaycan da kendi menfaatleri doğrultusunda Türkmenistan doğal gazının toprakları üzerinden ilerlemesine tepki göstermiştir. Azerbaycan'ın Trans Hazar projesinin konuşulduğu dönemde Şahdeniz sahasındaki büyük gaz keşfi de bu projeyi sekteye uğratmıştır. Azerbaycan keşfettiği bu gazı uluslararası piyasaya satabilmek için Trans Hazar projesinde Türkmenistan'a yüksek transit geçiş ücreti ve hatta verilecek gazın büyük çoğunluğunun kendi gazı olmasını talep etmiştir. Diğer yandan, Türkiye'nin acil doğal gaz ihtiyacını Mavi Akım'la Rusya'dan temin etmesi Türkmenistan'ın projeye olan inancını yitirmesine neden olmuş ve elindeki gazı ucuz fiyata Rusya'ya satmak zorunda kalmıştır (Özcan, 2008: 97).

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar karşısında Rusya dışında uluslararası enerji pazarlarına ulaşma imkânı olmayan Türkmenistan, ürettiği gazı piyasanın yaklaşık üçte biri fiyatına Rusya'ya satmak zorunda kalmıştır (Hürriyet, 2001; 2006). Rusya ile Türkmenistan arasında 2006-2009 yıllarını kapsayacak şekilde 162 milyar m³lük gaz alım-satım anlaşması gerçekleşmiştir. Sonuçta, Rusya hayata geçirdiği politikalar

sayesinde bu enerji oyununda galip gelmiştir (Ateş, 2006).

Projenin gerçekleşmesinin önünde engel olarak yer alan diğer faktör ise projenin iktisadi durumudur. İnşanın bir kısmının Hazar Denizi altından yapılması gerekliliği proje bedelini önemli derecede artırmıştır. Türkmenistan bu durumda Trans Hazar'ın inşa bedelinin şirketler birliği tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Ayrıca Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattından iletilecek gazın %15'inin Azerbaycan tarafından kalan miktarın ise kendisi tarafından temin edilmesini istemiştir (Bilgin, 2005: 316). Türkmenistan'ın Bakü-Tiflis-Erzurum hattının %85'lik kısmının kullanım hakkını talep etmesi Azerbaycan tarafından reddedilmiş ve böylelikle hattın inşası için kurulan şirketler birliği parçalanmıştır (Tepealtı, 2009: 218)

Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına paralel olarak inşa edilen Trans-Hazar projesi Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ekonomik fayda sağlayacağı gibi, Azeri gazının da Hazar coğrafyası güzergâhından ilerlemesinin projeye aynı şekilde faydalı bir etki yapacağı düşünülmüştür (Bilgin, 2005: 316). Ancak, Şahdeniz sahasında büyük doğal gaz yataklarının keşfi Azerbaycan'ı farklı düşüncelere itmiş ve projenin gidişatını tamamen değiştirmiştir. Azerbaycan, Türkmenistan'ın yapmak istediği şeyi kendisinin de yapabileceğini hatta yapması gerektiğini değerlendirmiştir.

AB ve Türkiye için kaynak coğrafyası çeşitliliğine, enerji arz ve enerji güvenliğine önemli katkıları olacak Nabucco ve Trans Hazar DGBH projeleri yanlış izlenen politikalar, ekonomik sorunlar, küresel ve bölgesel aktörler arasındaki güç mücadeleleri ve Rusya'nın izlediği politikalar nedeniyle hayata geçirilememiştir. Güney Akım DGBH projesini önemli kılan husus ise AB için Rus bağımlılığını arttıracığı halde Rusya'nın AB'nin enerji politikasında birlik olamayışı nedeniyle bu projeyi Avrupa'ya kabul ettirmesinden kaynaklanmaktadır. Yine de bu proje genel olarak Rusya'nın yanlış stratejileri ve AB'nin bu stratejilere karşı uyguladığı yaptırımlar sonucu rafa kaldırılmıştır. Türkiye geçişli yapılması planlanan bu üç önemli proje yukarıda bahsedilen ve Tablo 4'te özetlenen

nedenlerden dolayı gerçekleştirilememiştir (Önder, 2022: 51).

Tablo 4. Türkiye geçişli planlanmış DGBH projelerinin iptal nedenleri ve aktörler

DGBH Projeleri	İptal Nedenleri	Aktörler
Nabucco DGBH	Yeterli fizibilite çalışması yapılmaması	AB, Kaynak coğrafyası ülkeleri
	Kaynak coğrafyası potansiyel ülkelerinin belirlenememesi	İran, Irak, Türkmenistan ve Kazakistan
	Yeterli doğal gaz garantisinin olmaması	Kaynak Coğrafyası
	Daha önce yapılan doğal gaz alım anlaşmaları	Kazakistan, Türkmenistan, Rusya, Çin, Azerbaycan
	Ortak enerji politikasının olmayışı, çıkar çatışmaları	AB
	Bölge ülkeleri ile küresel aktörler arasındaki mücadeleler	AB, Kaynak Coğrafyası, Amerika, Çin, Rusya
	Proje güzergâhının çoğunlukla Rusya'nın etkisi ve baskısı altında olması	Rusya
	Hazar'ın hukuki statüsü	Rusya, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Türkmenistan
	Maddi kaynak sıkıntısı	AB
	Üretim kapasitesinin artırılabilmesi için ihtiyaç olan yatırım desteği maliyetleri	Türkmenistan
	İran'a karşı çekinceler	AB, ABD
	Alternatif projelerin gündeme getirilmesi	Rusya
	TANAP'ın gündeme gelmesi	Türkiye, Azerbaycan
	AB üyelik görüşmelerinde "enerji başlığı" bölümünün engellenmesi	AB, Türkiye
	Ülkelerin siyasi belirsizlikleri	Orta Asya ülkeleri
	Sözde Ermeni soykırımı tasarısı	Türkiye, Fransa
Karabağ sorunu	Azerbaycan, Türkiye, Rusya, AGİT	
Güney Akım DGBH	Ukrayna krizi nedeniyle Rusya'ya uygulanan yaptırımlar ve ambargolar	AB, Ukrayna, Rusya
	Rus karşıtı olan Bulgaristan'dan gelen engeller	Rusya, Bulgaristan
	Yüksek yatırım bedeli ve petrolün fiyatlarındaki düşüş	Rusya
	Güzergâh çeşitliliği adına daha uzun mesafeye bağlı maliyet artışı	Rusya, Ukrayna, Türkiye
	Yeterli doğal gaz teminindeki belirsizlikler	Kaynak Coğrafyası
	Üçüncü Enerji Paketi ve İçeriği	Rusya

Tablo 4. (Devamı)

Trans Hazar DGBH	Projeye çevresel kaygılar nedeniyle karşı çıkılması	AB
	Maddi kaynak sıkıntısı	AB
	Hazar Denizi'nin hukuki statüsü	Rusya ve İran
	Azerbaycan'ın çıkarları açısından Türkmenistan gazının kendi topraklarından geçmesine sıcak bakmaması	Azerbaycan, Türkmenistan
	Şahdeniz yatağında yapılan doğal gaz keşfi	Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan'a
	Mavi Akım Projesine öncelik verilmesi ve Türkmenistan'ı küstürülmesi	Türkiye, Türkmenistan
	Rusya'nın Hazar bölgesi gazlarını satın alması	Rusya, Orta Asya Ülkeleri

Kaynak: Önder, H., (2022). Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gümüşhane, 105s.

4. İptal Edilen Doğal Gaz Projelerinin AB'ne Etkileri

Nabucco projesi, Rus Gazprom'un Avrupa'daki hegemonyasını kırarak Avrupa'yı bağımlılıktan kurtaracak bir AB projesiydi (Örmeci, 2012). Doğal gaz temini büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı olan AB için stratejik değere sahiptir. Rusya'yı bertaraf ederek doğal gaz arzına büyük yardımı olacak Nabucco hattı, Rusya ile Ukrayna arasında vuku bulan enerji krizinin ardından oldukça önemli olmuştur. Özellikle bu sürecin ardından AB, bu kaynağı politik bir silah olarak değerlendirmeye çalışan Rusya'ya karşı Nabucco projesini tasarlamıştır. Gaz temini ve tedarikçilerini çeşitlendirmek isteyen AB bu projeye hayata geçirerek Rusya'ya olan bağımlılığını kırmak istemiştir. AB, taşınacak gazın Avrupa'nın %7'lik ihtiyacına cevap verecek olması nedeniyle (Şafak, 2007) Nabucco projesine büyük değer vermiştir (Tepealtı, 2009: 203).

2002 yılında temeli atılan Nabucco, kamuoyunda en çok spekülasyonlarla yer edinen proje olmuştur. Enerjinin stratejik öneminin giderek arttığı günümüzde, bilhassa enerji arz güvenliği hem AB hem de Türkiye için siyasi ve iktisadi sonuçlar doğuracaktır. AB ve Türkiye'nin ortak platformda bir araya gelmesini sağlayan doğal gaz bağımlılığı, kaynak çeşitliliği ve doğal gazın kaynak coğrafyalarının çeşitlendirilmesi hususunda Nabucco projesinin adı zikredilmiştir. Ayrıca Avrupa'nın giderek yükselen gaz gereksiniminin kayda değer bir bölümüne

cevap verebilecek, gaz tedarikçilerini çeşitlendirecek ve AB'nin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltacak kıymetli bir projeydi (Varol, 2019: 57). Ancak, AB'nin izlediği yanlış politikalar ve Rusya'nın akılcı hamleleriyle gerçekleştiremeyen bu proje AB'yi Rus bağımlılığını kırmak bir yana Rusya'ya daha da bağımlı hale getirmiştir.

Güney Akım projesini AB ve Rusya açısından değerlendirmek gerekir. Projenin gerçekleşmemesi İtalya açısından üzüntü ile karşılanırsa da AB üyelerinin birçoğunda olumlu karşılanmıştır. Zira Rusya'ya olan bağımlılığı daha da arttıracak olan bir proje gerçekleşmemiştir. Almanya ise bu proje ile çok ilgilenmemiştir. Çünkü Nabucco'yu engelleyenlerden biri de Almanya'nın doğrudan Rusya ile Kuzey Akım projesinin temellerini atmasıydı. Avrupa'yı iyice tekeline alabilecek projeleri izlediği hatalı politikalar ve ekonomik sorunlar nedeniyle gerçekleştirilememesi Rusya için bir kayıptır. Ancak son anda Türk Akımı adıyla projenin rotasını Türkiye'ye çevirmiş ve kısa zamanda tamamlayarak gaz akışını dahi sağlamış olması Rusya için önemli bir başarı olmuştur.

Trans Hazar projesi ise AB'nin ilk defa Rusya'nın içinde olmayacağı bir proje ile doğal gaz satın alma imkânı sunacak olması yönünden çok önemliydi. Aynı zamanda Hazar coğrafyasının da Avrupa'ya açılabilmesinde önemli bir fırsattı. Fakat AB'nin ABD baskısıyla ürettiği mazeretler ve Hazar'ın hukuki statüsünden kaynaklı sorunları fırsat

olarak değerlendiren Rusya ve İran sayesinde proje hayata geçirilememiştir. Nabucco gibi bu proje de Rus bağımlılığını azaltmak ve tekeli kırarak adına büyük önem arz etmekteydi. Bu projenin diğer bir önemi ise Türkiye'nin bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri ile köklü bir bağ kurabilmesine katkı sağlayacak olmasıydı. Fakat Türkiye'nin izlediği yanlış politikalar bunun da önüne set çekmiş ve hatta Türkmenistan'ın yüzünün yeniden ve mecburen Rusya'ya dönmesine sebep olmuştur.

AB hem Nabucco hem de Trans Hazar projelerinde izlediği yanlış politikalar nedeniyle birçok kayba uğramıştır. Rus bağımlılığını azaltacak fırsatı elinden kaçırmıştır. Bu projelerin gerçekleşmemesi AB'nin Birlik yapısının sorgulanmasına neden olmuştur. Çünkü Birliğin verdiği mücadelenin perde arkasında farklı hesaplar yapıldığı ortaya çıkmıştır. Ancak, AB bu fırsatı elinin tersi ile itmiştir. Güney Akımın gerçekleşmemesi Birliğin geneli adına olumlu karşılanmışken İtalya için kayıp olarak değerlendirilmiştir. Bu durum dahi Birlik arasındaki enerji uyumsuzluklarını açıkça ortaya koymuştur.

Sonuç ve Öneriler

Rusya dışında yapılacak her proje AB için kazanç kapılarını aralayacak en önemli fırsattır. Çünkü doğal gazda Rusya'ya olan bağımlılık her geçen gün artmakta ve enerji güvenliği tehlikeye girmektedir. Uzun yıllardır enerji güvenliği parametrelerini güncelleyerek güçlendirmeye çalışan AB için Rusya'dan alınan her metreküp doğal gaz bu gücü sarsarak zayıflatmaktadır. Bu yüzden Birliğin Rusya'nın içinde olmadığı projeleri hayata geçirebilmesi kendi enerji güvenliği adına büyük önem arz etmektedir. AB, doğal gaz temininde Rusya ile sınırlı olmayıp Kuzey Afrika gibi farklı arz coğrafyalarına da yönelmektedir. Fakat bu coğrafyadan doğal gaz temini, boru hattı projelerinin yapımı ekonomik olarak mümkün olmadığından sıvı doğal gaz (LNG) taşımacılığı ile yapılabilmektedir. Bu durum, doğal gazın birim fiyatını yukarı yönlü olumsuz etkilemektedir. Bunların önüne geçebilmek için yakın Avrasya sahasında Hazar ve Orta Doğu coğrafyası ülkeleri ile iş birliğini

güçlendirerek yeni doğal gaz boru hatları inşa edilmesini gerektirmektedir. Bu gereklilik bir fırsat olarak Trans Hazar ve Nabucco ile AB'nin eline geçmiştir. Ancak Birliğin yanlış politik hamleleri ve Rusya'nın akılcı politikaları ile hayata geçirilememiştir.

Bu projeler AB'nin doğal gaz ihtiyacının düşük bir miktarını sağlayacak olsa dahi ilk adım olarak büyük önem taşımaktaydı. Ancak, Birliğin en güçlü ülkelerinden Almanya'nın kendi ülke menfaatini önde tutarak Kuzey Akım projesini ve İtalya'nın ise Güney Akım projesini hayata geçirme çabaları Birliğin enerji güvenliğine büyük katkılar sağlayacak Nabucco'yu baltalamıştır. AB'nin enerji konusunda birlik olmadığını, ülke menfaatleri söz konusu olduğunda herkesin kendine göre çıkar hesapları yaptığını, Rusya'dan bağımsız hareket etme kabiliyetinin akılcı hamleler ve doğru araştırmalara dayanmadığı görülmüştür. Ayrıca, AB sadece kendi hamlelerini değil rakibinin hamlelerini de tahmin etmenin, buna göre tedbirler almanın önemli olduğunu anlamıştır.

Sadece yalnız başına hareket eden Birlik ülkelerini suçlu görmek doğru değildir. Birlik ülkelerini bu dönemece sürükleyen Rusya olmuştur. Zira Rusya hiçbir hamle yapmadan beklemiş olsaydı hem Nabucco hem de Trans Hazar projelerinin hayata geçmesinin önünde hiçbir engel olmayacaktı. Ancak, Rusya akıllı politik hamleler ile hem kendi geleceğini garantiye almış hem de AB'nin doğal gaz tekeli elinde tutmuştur.

Sonuç olarak, güçlü bir enerji arz güvenliği sağlanmak isteniyorsa ne tek bir arz ülkesinden/coğrafyasından ne de tek bir kaynaktan beslenilmelidir. Hem kaynak çeşitliliğine hem de kaynak coğrafyası çeşitliliğine katkı sağlayacak politikalar geliştirilmeli ve buna göre hamleler belirlenmelidir. Her an değişen ve değişime açık olan dünyamızda yerinde saymak büyük bir risk demektir. Bu yüzden enerji konusunda tek bir kaynağa muhtaç olmadan yeni kaynak arayışlarına girilmeli ve tek bir coğrafyaya mahkûm olunmamalıdır. AB bu sorunsalı 2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya savaşında iyi bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Politik olarak AB için olumsuz bir durum olarak görünen bu savaş

enerji güvenliği anlamında AB'ye pozitif bir katkı sağlamıştır. Bu savaş akabinde Birlik Rusya'ya karşı alınan yaptırım kararları sonucunda Rusya'dan doğal gaz alımını kısıtlarken ABD, Orta Doğu ve Afrika coğrafyasından daha fazla LNG almaya yönelmiştir. Böylece, AB'nin Rus doğal gazına olan bağımlılığı azalmıştır.

Rusya'nın Avrupa'ya gaz ihracatını yaptığı ilk hatlar olan Soyuz-Brotherhood ile başlayan serüven Kuzey Akım-II projesiyle serüvenine devam etmektedir. Avrupa pazarını tekelinde tutan Rusya bundan sonra hangi politik adımları atacak ve bu adımlara AB nasıl karşılık verecektir. Ya da AB, Rus bağımlılığını kırmak için nasıl bir strateji izleyecek ve Rusya buna karşı nasıl bir savunma sanatı geliştirecektir.

Endüstri ve sanayi sektörlerinde büyük bir güce sahip iseniz ya da sahip olmak istiyorsanız enerjide bağımsızlığınız elinizde olmalıdır. Aksi takdirde güneş yerine ay ışığı ile aydınlanmaya mecbur kalırsınız.

KAYNAKÇA

AB Başkanlığı (08.05.2020). AB Yapısı Ve İşleyişi. https://www.ab.gov.tr/bir-bakista-ab_3.html (12.12.2022)

AB Başkanlığı (15.11.2022). Avrupa Birliği Tarihçesi. https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html (12.12.2022)

AB Başkanlığı (14.02.2023). Avrupa Birliğinin Enerji Politikası, Fasil 15: Enerji. https://www.ab.gov.tr/fasil-15-enerji_80.html (23.02.2023)

Akdoğan, Ö. (2008). *Rusya'nın Enerji Politikasının AB Enerji Güvenliğine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.

Akpınar, E. & Başbüyük, A. (2011), "Jeoekonomik Önemi Giderek Artan bir Enerji Kaynağı: Doğalgaz", *Turkish Studies*, 3(6), 119-136.

Arapova, E., Bolshakov, A. ve Sushentov, A. (2019). *Severniy Potok-2: Stsenariya Razvitiya Situatsiyi, Evraziyskiy Strategiya*. MGIMO Konsalting, Moskova.

Ateş, Z. (2006). Doğu-Batı Enerji Koridoru: 2 Tamam 1 Eksik. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Sayı 23. https://www.mfa.gov.tr/dogu-bati-enerji-koridoru_2-tamam-1-eksik.tr.mfa 23.10.2022.

Aydilek, O. (2014). 7 milyar dolarlık Türk formülü. <https://www.haberturk.com/ekonomi/enerji/haber/939074-7-milyar-dolarlik-turk-formulu> 15.08.2022.

Bayar, Y. (2008). *Rusya'nın Enerji Politikaları*. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BBC Türkçe (10.04.2010). Kuzey Akım Boru Hattı'nın İnşaatına Başlandı. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/04/100409_nord_stream.shtml 14.09.2022

Bilgin, M. (2005). *Avrasya Enerji Savaşları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

BOTAŞ (2011). BOTAŞ Sektör Raporu. https://www.botas.gov.tr/uploads/galeri/15-2019sektorap_2011.pdf 12.06.2022

Bozkurt, Giray Saynur (2006). Enerji Nakil Hatları ve Türkiye-Rusya İlişkileri. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(7), 21-45.

Bros, A., Mitrova, T. ve Westphal, K. (2017). "German –Russian Gas Relations", Berlin, *SWP Research Paper*, 5-48.

British Petroleum (2022). BP Statistical Review Of World Energy, 70th Edition. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf> 27.05.2022

Çaşın, M. H. ve Kısacık, S. (2018). *AB Enerji Hukuku ve Güvenlik Algılamaları*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Cerrah, U. (2018). AB ile Rusya Arasında Karşılıklı Bağımlılığı Oluşturan Faktör: Enerji. <https://kafkassam.com/ab-ile-rf-arasinda-karsilikli-bagimlilik-olusturan-faktor-enerji.html> 22.08.2022.

Dahl, C. A. (2004). *International Energy Markets: Understanding Pricing, Policies and Profits*. New York: PennWell Books.

Efegil, E. ve Yenigün, C. (2010). *Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Mesafeden Müdahaleye Dönüşüm*. İstanbul: Nobel Yayınevi.

Energy Institute, (2023). Statistical Review World Energy, <https://www.energyinst.org/statistical-review/> 28.07.2023

Engerer, H., Opitz, P. ve Hirschhausen, C. V. (1999) Russia's Energy Sector In The Wake Of The Financial Crisis. *Economic Bulletin*, 36 (7), 21-28.

European Council, (2023). Infographic-Where Does The EU'S Gas Come From, <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/> 28.07.2023

Erbil, Y. (2010). *Rusya-Ukrayna Doğal gaz Krizi ve Enerji Güvenliği*. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erkan, A. Ç. (2013). *Enerji Arzı Güvenliği Bakımından Avrupa'nın Rusya'na Bağımlılığı*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Erkılavuz, T. (2018). *Rusya'nın Kafkaslardaki Petrol Doğal gaz Jeopolitiği*. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

European Commission (2006), Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy. http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf 29.05.2022

Fischer, S. (2016). "Nord Stream 2: Trust in Europe", *Policy Perspectives*, 4(4): 1-4.

Gayushov, S. (2019). *Yeni Karadeniz Jeopolitiğinde Enerji Nakil Hatları: Güney Gaz Koridoru*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Gazprom Export (2019). <http://www.gazpromexport.ru/projects/transportation/> 11.08.2022

Gazprom Export, (2023). Yamal-Europe, Russian Gas Supplies to Western Europe, Gazprom, <https://www.gazprom.com/projects/yamal-europe/> 29.07.2023

Gazprom Export, (2023). Severniy Potok-2: Noviy Eksportniy Gazoprovod iz Rossii v Evropu cherez Baltiyskoe more, Gazprom, <https://www.gazprom.ru/projects/nord-stream2> 29.07.2023

Goldthau, A. ve Sitter, N. (2014). A Liberal Actor in realist World? The Commision and external dimension

of single market for energy. *Journal of European Public Policy*, 1-21.

Görgülü, E. P. (2008) *Avrupa Birliği'nin Enerji Arz Güvenliğinin Sağlanması*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Hamzaoğlu, H. (2021). "Rusya-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Etkeni ve "Kuzey Akımı-2" Boru Hattı Projesinin Jeopolitik İçeriği", *Alanya Akademik Bakış*, 5(1), 265-286.

Hamzaoğlu, H. ve Hoşfikirer, E. S. (2022). Liberal Merkantilizm Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Yönelik Enerji Politikası, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 13(48), 697-709.

Hürriyet Bigpara (13.01.2001). Türkmen doğalgazı için Rusya ile flört eden Batı şirketleri pişman olabilir. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/turkmen-dogalgazi-icin-rusya-ile-flort-eden-bati-sirketleri-pisman-olabilir_ID350672/ 21.07.2022

Hürriyet Bigpara (05.01.2006). Onlar, bizden 42 dolara alıp size 114 dolara satacak demişti. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/onlar-bizden-42-dolara-alip-size-114-dolara-satacak-demisti_ID547965/ 21.07.2022

İleri, Ç. (2011). Dünden Bugüne Nabucco Projesi. İktisadi Kalkınma Vakfı, İKV Değerlendirme Notu, 41, 1-4.

İzgi, M. B. (2010), *Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Ulaştırılmasında Türkiye'nin Rolü*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kakışım, C. (2017). Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(50), 517-527.

Kakışım, C. (2019). Enerji Krizlerinin Etkisiyle Şekillenen AB'nin Enerji Politikası. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 460-472.

Kemer, E. (2011). *Avrasya Jeopolitiğinde Türkiye'nin Oynayacağı Enerji Köprüsü Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Khrushcheva, O. & Maltby, T. (2016). "The Future of EU-Russia Energy Relations in the Context of Decarbonisation", *Geopolitics*, 4(21), 799-830.

Kravchenko, M. (2015), "Geopolitika Prirodnogo Gaza", *Vestnik MGLU*, 2 (713), 69- 77.

Mayorov, V. (2009). "Transkontinentalny Marshrut", *Belaruskaya Dumka*, Lyuti: 30-32.

Micco, de P. (2014). "The Russian-Ukrainian Gas Deal: Taking the bite out of Winter", *European Parliament, Directorate General for External Policies*, 4-7.

Nord Stream, (2023). Secury Gas Supply for Europe, The Pipeline , Kuzey Akımı resmi web sitesi,

<https://www.nord-stream.com/the-project/pipeline> 29.07.2023.

NTV Doğuş Yayın Grubu (13.07.2009). Nabucco projesi nedir? Ne değildir?. https://www.ntv.com.tr/dunya/nabucco-projesi-nedir-ne-degidir,J5DBIv_eD02BGGYaWBWN8w 22.07.2022

Oğan, S. (2009). Macaristan'daki Nabucco Zirvesi ve Türkiye'nin Rolü. <https://www.turksam.org/detay-macaristan-daki-nabucco-zirvesi-ve-turkiye-nin-rolu> 12.09.2022.

Önder, H. (2022). *Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gümüşhane.

Örmeci, O. (2012). Nabucco Projesi. <https://www.tuicakademi.org/nabucco-projesi/> 15.09.2022.

Özcan, H. P. (2008). *Türkiye'nin ve AB'nin Hazar Coğrafyasında Kesişen Enerji Politikaları*. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özdemir, A. (2009). Doğal Gazın; Dünya, Avrupa Birliği ve Türkiye Açısından Önemi Bağlamında Nabucco Proje'sinin Değerlendirilmesi. Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 5(10), 83-104.

Öztürk, M. (1999). *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Ekonomik Durumlarına Bakış, Mim Kemal Öke (der.), Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetler*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Pirani, S., Stern, J. ve Yafımava, K. (2009). *The Russo -Ukrainian Gas Despute of January 2009: a Comprehensive Assessment*, Oxford, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford.

Pourzand, I. (2012). *AB Ve Rusya Arasındaki Doğal gaz İhtilafları*. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Radikal Gazetesi (05.05.2009). Bakan Yıldız: Nabucco'da zaten hakkımız yoktu. <http://www.radikal.com.tr/ekonomi/bakan-yildiz-nabuccoda-zaten-hakkimiz-yoktu-944737/> 22.10.2022

Referans Gazetesi (07.11.2020). Nabucco'da İmzalar Atılıyor Ama Hattın Hangi Gazla Dolacağı Meçhul. http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=125881&KTG_KOD=236 11.11.2022

Romanova, T. (2016). Is Russian Energy Policy towards the EU Only about Geopolitics? The Case of the Third Liberalisation Package. *Geopolitics*, 21(4), 857-879.

Siddi, M. (2018a). "The Role of Power in EU-Russia Energy Relations: The Interplay Between Markets and Geopolitics", *Europe-Asia Studies*, 10(70), 1552-1571.

Siddi, M. (2018b). The Role of Power EU-Russia Energy Relations: The Interplay Between Markets And Geopolitics. *Europe-Asia Studies*, 1-20.

Slobodian, N.(2018). "Political Technologies of Russian Energy Diplomacy", *Nowa Polityka Wschodnia*, 1, 49-65.

Sommerlad, J. (2022). Kuzey Akım 2 nedir ve Ukrayna-Rusya krizinden nasıl etkilenebilir?. <https://www.indyturk.com/node/472991/yazarlar/kuzey-ak%C4%B1m-2-nedir-ve-ukrayna-rusya-krizinden-nas%C4%B1-etkilenebilir> 23.10.2022.

Szıklai, B., Koczy, L. ve Cserecsik, D. (2018). "The Geopolitical impact of Nord Stream 2", Magyar Tudomány Akademia, *Discussion Papers*, 2-16.

Şafak, E. (2007). Bir Vana Daha, Sabah Gazetesi Arşivi. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/safak/2007/11/18/bir_vana_daha 23.10.2022.

Tepealtı, F. (2009). *Boru Hatları Ulaşımı ve Potansiyelinin Türkiye'nin Siyasi Coğrafyası'ndaki Etkileri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ticaret Bakanlığı, (2022). Rusya Ülke Profili. <https://ticaret.gov.tr/data/5ef4643b13b8767a5802184f/Rusya%20%C3%9Clke%20Profili-Ekim2022.pdf> 28.07.2023

TMMOB (2008). *Türkiye'nin Doğal Gaz Temin ve Tüketim Politikalarının Değerlendirilmesi Raporu: 2008 yılı*. Ankara: Türkiye Makine Mühendisleri Odası, Ankamat Matbaacılık.

Uluatam E. (2010a). Nabucco Doğal Gaz Boru Hattı Projesi Sürecinin Neresindeyiz?,Doğal gaz Piyasasında Yeni Dengeler. *TOBB Ekonomik Forumu Dergisi*, 2010(199), 66-69.

Uluatam E. (2010b). Avrupa Doğal gaz Piyasasında Yeni Dengeler. *TOBB Ekonomik Forumu Dergisi*, 2010(200), 62-67.

Varol, S. (2019). *Avrasya Güç Mücadelesinde Enerji: Türkiye'nin Enerji Merkezi Olma Hedefi ve Tanap*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Wikimedia (2015). Rusya'dan Avrupa'ya ulaşan doğal gaz boru hatları. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d7/Major_russian_gas_pipelines_to_europe.png 22.10.2022

Yorgancıoğlu Ç. (2015), "Güney Akım Projesinin İptal Nedenleri Üzerine". <http://politikaakademisi.org/2015/01/19/guney-akim-projesinin-iptal-nedenleri-uzerine/> 01.01.2022.

Yorkan, A. (2009). AB'nin Enerji Politikası ve Türkiye'ye Etkileri. *Bilge Strateji*, 1(1), 24-39.

FUTBOLUN MCDONALDLAŞMASI MCDONALDİZATION OF FOOTBALL

Yunus Akseki

Selçuk Üniversitesi

yunusa1351@hotmail.com

0000-0002-2044-4923

Marina Mussa

Marmara Üniversitesi

marinamussa96@gmail.com

0009-0003-8476-3012

Atıf:

Akseki, Y. ve Mussa, M. (2023). Futbolun McDonaldlaşması. *Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 57-75.

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş tarihi/Arrival date: 30.04.2023

Kabul tarihi/Acceptance date: 24.06.2023

Özet

Geçmiş asırlar öncesine dayanan futbol oyunu, tarihsel süreç içerisinde sürekli değişerek kendisini büyük bir fenomen haline getirmiştir. Kuşkusuz bu durumun yaşanmasında televizyon gibi teknolojik aygıtların yaygınlaşması ve futbolun televizyon ile girmiş olduğu ilişki çok önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle futbolun modernleşmesiyle birlikte başta reklam sektörü olmak üzere diğer sektörlerle kurmuş olduğu ilişki gelişerek futbol küresel sermayenin önemli bir parçası haline getirmiştir. Gelişen TV endüstrisi ile futbolun kurmuş olduğu yakın ilişki futbol oyununa ciddi paraların girmesine neden olmuştur. Bu durum futbolun özünü yavaş yavaş değiştirirken saha dışında da futbolun izleyicisi olan taraftarları, izleyici durumundan çıkararak adeta bir müşteri haline getirmiştir. Bu noktada futbolun ticari meta haline gelmesi biz araştırmacıları oyunun dışına odaklanmaya itmiştir. Bu çalışmada temel amacımız; futbola sadece bir oyun olarak bakmak yerine modern futbolun içinde barındırdığı nitelik bakımından, McDonalddlaşma kavramı ile benzer özellikler taşıdığını ortaya koymaktır. Bu çalışmada McDonalddlaşma'yı var eden; verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik, denetim ve rasyonelliğin irrasyonelliği kavramlarının günümüz modern futbolunu şekillendirdiği, örneklerle desteklenerek ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Futbol, McDonalddlaşma, Televizyon*

Abstract

The game of football, which dates back centuries, has constantly evolved throughout history and has become a huge phenomenon. Undoubtedly, the widespread use of technological devices such as television and the relationship that football has established with television are of great importance in this process. Especially with the modernization of football, the relationship it has established with other sectors, particularly the advertising industry, has developed, making football an important part of global capital. The close relationship between the developing TV industry and football has led to serious money entering the football game. While this situation gradually changes the essence of football, it has also turned the fans who are the viewers of football into customers, taking them out of the audience situation. At this point, the commercialization of football has pushed us researchers to focus on the outside of the game. In this study, our main aim is to demonstrate that modern football has similar features to the concept of "McDonaldization" in terms of the qualities it contains, rather than just looking at football as a game. In this study, it is aimed to be demonstrated with examples that the concepts of efficiency, calculability, predictability, control, and the irrationality of rationality, which constitute McDonaldization, shape today's modern football.

Keywords: *Football, McDonaldization, Television*

Giriş

Futbol, kuşkusuz modern dünyanın en büyük fenomenlerinin başında gelmektedir. Günümüzde insanların hayat döngüsünde önemli bir yer tutan futbol oyunu, kendi dinamiklerini, insanlara kabul ettirmiş ve adeta onların 'futbol zamanı' içinde hareket etmelerini ve planlarını 'futbol zamanı' içinde yapmalarını sağlamaktadır. Bu durum tamamen rızaya dayalı bir şekilde oluşmaktadır.

Modern futbol dinamiklerini değerlendirmeden önce futbolun ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimini incelemek kuşkusuz futbolun nasıl bu kadar büyük bir fenomene dönüştüğünü saptamamıza yardımcı olacaktır. Futbol oyunun ortaya çıkış nedenlerine baktığımızda, bir grup ya da toplum içerisinde yaşayan insanların gündelik hayatlarını etkileyebilecek bir takım insani unsurlarla mücadele edebilmek için ortaya çıktığı görülmektedir. Bu unsurlar toplum içinde yaşayan grupların kendini gerçekleştirmesiyle ortaya çıkabileceği gibi aynı zamanda gruplar ve geniş toplumsal yapılar arasındaki var olan veya olması muhtemel olan ilişkileri karşılamak için de ortaya çıkmış olabilir. Toplumsal yapı içerisinde bir başarıyı kutlama, yeni ilişkiler kurma, var olan savaşı sonlandırma ve metafizik ritüeller gerçekleştirme gibi unsurlar futbolun ortaya çıkmasında etkili olabilir (Erdoğan,2008: 10).

Gündelik yaşantımızda önemli bir yere sahip olan futbolun ilk olarak hangi tarihte ve nerede ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak yapılan araştırmalara göre ilk olarak Asya'da milattan önce 2000'li yıllarında Çin'de devamında ise Japonya'da Zu-Qiu ismiyle oynandığı bilinmektedir. Arık'a göre futbol efsanevi kral Huang Di'ye ithaf edilerek Zu (ayak vurmak) ile Qiu (top) kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır (Arık, 2004:29).

Futbolun Avrupa kıtasındaki serüvenine baktığımızda, ilk olarak orta çağ döneminde ortaya çıktığı yaygın olarak kabul görmektedir. Futbolla ilgili kaynaklarda 12. yüzyıldan itibaren özellikle de "La Soule" adı verilen elle oynamanın serbest olduğu günümüzdeki rugby'e benzeyen kanlı ve şiddette dayalı ilkel bir futbolun oynandığı

anlatılmaktadır. 12. Yüzyılda Fransa'dan İngiltere'ye geçtiği söylenen "la Soule" oyunu İngilizlerin en önemli günlük aktivitelerinden biri haline gelmiştir. Hiçbir kurala dayalı olmadan oynanan bu oyun çok sayıda insanın bir topun peşinden koşarak rastgele vurduğu ve karmaşanın hâkim olduğu bir eğlence aracıydı (Arık, 2004:129-130-131). Futbolun günümüz modern futboluna benzer bir şekilde oynanması 17. Yüzyıl İngiltere'sinde gerçekleşmiştir. 1857 yılında İngiltere'nin kuzeyinde yer alan Sheffield şehrinde Nathaniel Creswick ve William Perst tarafından Sheffield FC kurulmuştur. Kulüp yöneticileri ilk defa bir futbol kulübü tarafından oluşturulan Sheffield Kuralları adı verilen futbol oyun kurallarını hayata geçirmişlerdir (Sheffield, 2023).

Günümüz profesyonel futbolu ise tam olarak 19. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de ortaya çıkmıştır. 1888 yılında İngiltere'de 12 futbol kulübünün bir araya gelmesiyle profesyonel futbol ligi kurulurken ilerleyen süreçte Avrupa'daki diğer ülkelerin de katılımıyla 21 Mayıs 1904 tarihinde FIFA (Uluslararası Birlik Futbolu Federasyonu) organizasyonunun temelleri atılmıştır. 1906 yılında ise kulüplerin uluslararası karşılaşmalar yapmasına onay verilmiştir (Erdoğan, 2008: 14). 1908 yılına geldiğimizde Londra'da düzenlenen yaz olimpiyatlarında futbol, ilk kez resmi bir müsabaka olarak kabul edilmiştir (FIFA, 2023). İkinci dünya savaşından sonraki süreçte futbol, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve özellikle televizyonun evlere girmesiyle geniş kitlelerin takip ettiği en önemli aktivitelerden biri haline gelmiştir.

Futbol, özellikle 1980'li yıllardan itibaren televizyon sektörünün radarına girerken futbol karşılaşmalarının yüksek kâr potansiyeli taşıması televizyon yayıncılığının iştahını kabartmıştır. Bu durumun yaşanmasındaki en büyük etken futbol yayınlarının geniş kitleler tarafından talep edilmesi, izleyici garantili olması ve büyük gelir getiren bir program türü olması önemli etkindir (Şeker ve Gölcü, 2008: 116).

Futbolun televizyon ile kurduğu ilişki, oyunun gittikçe daha fazla ticarileşmesine yol açarken kulüpleri yeni ortaklıklara ve yeni stratejiler izlemeye yönlendirmiştir. Bu

durum futbolun, doğallığını ve özünü kaybetmesine neden olurken kulüpleri ticari şirketlere dönüştürmüştür. Oyundan haz ve mutluluk almak yerini, daha fazla para kazanmaya bırakmış ve oyunun önemli aktörlerinden biri olan taraftarların rolünü değiştirerek onları forma alan “müşteri” taraftarlara dönüştürmüştür.

Futbolun medya ile hareket etmesi kulüpleri daha profesyonel şirketlere dönüştürürken bu dönüşüm küresel sermayenin taleplerine göre gerçekleşmektedir. Futbol kulüplerinin profesyonelleşmesiyle ortaya çıkan tabloya bakıldığında George Ritzer’ın McDonaldlaşma tezinde bahsettiği temel unsurlarla benzer özellikler taşımaktadır.

Ritzer, McDonaldlaşma kavramını açıklarken onu var eden dört temel unsurun olduğunu belirtmektedir. Bunlar; verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim unsurlarıdır. Ayrıca beşinci bir unsur olarak Rasyonelliğin irrasyonelliği kavramı ile McDonaldlaşmış toplumlarda ortaya çıkan sorunları ele almaktadır.

Çalışmada, profesyonelleşen futbolun Ritzer’ın McDonaldlaşma tezinde ortaya koyduğu temel unsurları barındırdığı ortaya konulmak istenirken bu profesyonelleşmede televizyonun rolü dikkate alınmaktadır. Ayrıca McDonaldlaşma tezinin gelişmesinde önemli bir role sahip olan dünyanın en büyük fast food zincirlerinden McDonald’s ile futbol tablo halinde karşılaştırılarak, modern futbolun taşıdığı özellikler bakımından McDonaldlaştığı ortaya konulmak istenmektedir.

Literatüre bakıldığında McDonaldlaşma tezi üzerine sınırlı sayıda çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Özellikle Türkiye’de yapılan çalışmalara bakıldığında yapılan çalışmalar farklı alanlara odaklanmaktadır. Futbolun McDonaldlaşması adlı çalışma özelinde, spor ve medya merkezli çalışmalar dikkate alındığında: Ebru Melis Tumbul ve Cumhur Aslan, “*Spor Medyasında McDonaldlaşma: Sokrates Dergi Üzerine Bir İnceleme*”¹ isimli çalışma ile spor yayınları

yapan Sokrates Dergisi ve Sokrates youtube kanalı üzerinden futbol ile McDonaldlaşmanın uyumlu olduğunu içerik analizi ile ortaya koymak istemektedirler. Ulaştıkları sonuç bakımından McDonaldlaşmanın genellikle olumsuz örnekleri içerdiğinden bahsedilse de bu durumun henüz Sokrates Dergisi için geçerli olmadığı ifade etmektedirler.

Arda Umut Saygın tarafından yapılan bir başka çalışmada ise “*Futbolun McDonaldlaşmasına Katkı: Passolig*”² isimli çalışmada McDonaldlaşmanın temel unsurlarından biri olan rasyonelliğin irrasyonelliği üzerinden futbolda akılcı bir sistem olarak yer alan Passolig (e- bilet) sisteminin beklenenin aksine irrasyonel sonuçlar doğurduğuna odaklanarak, Passolig ile ilgili çıkan haberlerin arşiv analizini yapmaktadır. Çalışmasında yeni sistem ile rasyonelleşme adımları atılırken taraftarların ise futboldan uzaklaştığını ortaya koyarak irrasyonel sonuçlar olduğunu ortaya koymaktadır.

1. Futbol ve Medya

Beyaz ekranın evlere girmesiyle birlikte özellikle 1960’ların ortalarından itibaren TV ile futbol arasındaki ilişki yavaş yavaş görülmeye başlamaktadır. Bu ilişki, futbol oyunun özünde birtakım değişiklikler gerçekleştirirken günümüz modern futbolunu ortaya çıkarmıştır. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte futbol oyununda profesyonelleşme kaçınılmaz olarak başlamıştır. Bu durumun altında yatan temel etmen, televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte müsabakaların televizyon ekranlarına taşınmasıdır. Futbol oyununun televizyona taşınmasıyla, milyonlarca kişinin beyaz ekranın büyüme kapılması kuşkusuz kapitalist sermayenin iştahını kabartmıştır.

Özellikle 1980’li yıllarda hızla yayılan neoliberal politikalarla birlikte futbol, değişmiş ve kaçınılmaz olarak futbolun endüstrinin bir ürünü olmasını hızlandırmıştır. Yani kültür ve ekonominin birleştiği zamanlarda, kültür sanayileri olarak adlandırdığımız kitle iletişim araçları, turizm, boş zaman faaliyetleri ve spor, ekonomik

¹ Tumbul, E., & Aslan, C. Spor Medyasında McDonaldlaşma: Sokrates dergi üzerine bir inceleme. Journal of Awareness, 4(4), 467-474.

² Saygın, A. U. (2016). Futbolun McDonaldlaşmasına Katkı: Passolig. Global Media Journal TR Edition.

açısından vaz geçilmez araçlar olarak görülmektedir (Talimciler, 2008: 91).

Bir başka açıdan bakıldığında futbol ile televizyonun kurmuş olduğu simbiyotik ilişki sayesinde televizyon kanalları, futbol maçlarını ekrana taşıyarak ciddi reklam gelirleri elde etmektedir. Elde edilen yayın gelirlerinin bir kısmını da kulüplere aktarmaktadır. Kurulan bu ilişki çarkları, karşılıklı kazanç sağlamaya dayanırken futbol müsabakaları televizyon formatına uygun hale getirilmektedir (Şeker ve Gölcü, 2008; 116). Yeni formatıyla seyirci karşısına çıkan futbol oyunu, kapitalist sermayenin istek ve arzularına göre sürekli güncellenerek günün şartlarına uygun olarak daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemektedir.

Futbol, ilk zamanlarda insanların enformasyona ulaşabilmesi adına televizyonda kısıtlı sürelerde yer bulurken geniş kitlelere hitap etmesi ve insanları ekran başına geçirmesi, medya şirketlerinin iştahını kabarmıştır. Futbolun ciddi gelir kaynağı olabileceğinin fark edilmesi, sermaye sahiplerinin futbola bakış açısını değiştirmiş ve futbol ile kurdukları ilişkiyi farklı boyutlara taşımıştır (Arık, 2004: 268). Oyunun geniş kitlelere ulaşması, televizyonun kullanımını yaygınlaştırırken televizyonda üretilen içeriklerin de futboldan etkilenmesine neden olmuştur. Futbolun, toplumun her unsurundan insanı bir araya getirebilme gücü, medya sahiplerine yüksek reklam potansiyeli vadettiğinden, televizyon yayıncıları için cazip gelir kaynağı haline gelmiştir. Bu doğrultuda futbol, televizyon içerikleri arasında önemli bir konum elde etmiştir (Şeker ve Gölcü, 2008; 120).

Müsabakaların televizyonda yayınlanmasıyla birlikte, reklam endüstrisinin sunmuş olduğu cazip olanaklar, kuşkusuz ciddi gelir kaynağına ihtiyaç duyan futbol kulüplerin iştahını kabartmıştır. Kulüplerin kısıtlı olan gelir kaynakları, takım masrafları, altyapı yatırımları ve oyuncu maaşları gibi ciddi harcamaları bir şekilde döndürmesi gerekiyordu. Tüm bu durum futbolu TV'nin bir aracı haline getirmiştir. Daha fazla maç yapmak daha fazla organizasyon düzenlemek daha fazla gelir anlamını taşıyordu. Tüm yaşanan bu durum futbolcuların fiziksel ve psikolojik gelişimlerinden, beslenme

alışkanlıklarına, yaşam standartlarından taraftarla kurmuş olduğu ilişkiye kadar pek çok unsuru kökünden etkilemiştir (Arık, 2004:147).

Kapitalist sermayenin, futbol ve televizyonu tek çatı altında toplamasında hiç şüphesiz kitleye kolay ulaşılabilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Futbolun, amatör ruhundan arınarak daha fazla profesyonelleşmesi daha fazla kazanç anlamına gelmektedir. Bu durum, futbolu kapitalist sistemin bir aracı haline getirmiştir. Futbolun profesyonelleşme sürecinde, futbolcular, takımlar, oynanan sahalar, takım yönetim şekilleri teker teker değişirken sermaye ön plana çıkmaktadır. Bu süreçte yaşamın her alanında görünür olan metalaşma, futbola ait bütün değerlerin yeniden tasarlanmasına yol açmıştır. Kulüpler, artık büyük holdingler gibi yönetilen borsada işlem gören şirketlere dönüşmüştür (Talimciler, 2008: 104). Bu şirketleşme, diğer ticari işletmelerde görünen tekelleşme hareketlerinin futbolda da görün olmasına neden olmuştur. Kulüplerin tekelleşme yoluna gitmesinde, pazarı elinde tutabilmek adına ürün üretimini kontrol etmek, rekabeti ortadan kaldırarak pazarı ele geçirmek ve kendi ürünün değerini artırmak gibi birtakım unsurlar etkili olmaktadır (Erdoğan, 2008: 29).

Futbolun insanlarda tüketim hazzını uyandırması ve dünyanın birçok yerinde birbirinden haberdar olmayan, farklı kültürdeki ve farklı statülerdeki insanları bir araya getirebilmesi ve onları ekranın karşısında 90 dakika boyunca esir alması futbolu kaçınılmaz olarak kapitalizmin gözdesi haline getirmektedir. Futbolun küresel ölçekte bu kadar büyümesinde ve geniş kitlelere ulaşmasında kuşkusuz kitle iletişim araçlarının rolü çok büyüktür. Futbol ile Televizyon birlikteliği, futbolu oynanan sahadan çıkarak binlerce kilometre uzaktaki insanların oturma odasına taşımıştır. Bu durum, yeni seyirci kitlesi oluştururken izleyiciler canlı yayınlanan maçların bir parçası haline gelmektedir (Talimciler, 2016: 177). Özellikle televizyonda yayınlanan maçların milyonlarca insanı ekran karşısına geçirmesi sermaye sahipleri ve futbol kulüpleri için daha fazla reklam ve daha fazla gelir kaynağı anlamına gelmektedir. Futbolun

ekrana taşınması, televizyon sektörü için daha fazla seyirci anlamına gelirken aynı zamanda reklam endüstrisine pazarlanarak maddi kaynaklara dönüştürülebilecek önemli bir sermaye potansiyeli olarak görülmektedir (Arık, 2008: 203). Kuşkusuz futbol müsabakalarının yüksek izlenme oranlarına sahip olması bu durumun oluşmasında büyük pay sahibidir.

Futbol kulüplerinin en büyük gelir kaynağı olan reklam ve sponsorluk anlaşmaları, büyük kulüplerin ayakta kalmasını sağlamaktadır. Reklam ve sponsorluk sağlayan firmaların futbola bu kadar yatırım yapmalarındaki en büyük etmenlerden birisi de televizyonda yayınlanan futbol müsabakalarının milyonlarca insana aynı anda ulaşabilmesi ve oyunun tüm aktörlerinin artık televizyonda sürekli olarak yer almasıdır (Arık, 2004: 199).

1.1. Futbol ve Reklam Birlikteliği ile Değişen Futbol

Değişen futbol anlayışıyla birlikte büyük şirketlere dönüşen kulüpler; yayın gelirleri, reklam ve sponsorluk anlaşmaları, forma satışları, loca satışları ve naklen yayın gelirlerindeki pastadan büyük paylar alabilmek için daha fazla kitleye ulaşmak zorundadırlar. Özellikle Avrupa'nın dev kulüpleri dünyanın pek çok yerinden taraftar kazanmak için projeler yürütmektedir. Kulüpler; altyapı okulları kurarak, hedef pazar seçilen ülkelerden popüler bir futbolcu transfer ederek, o ülkenin büyük kulüpleriyle hazırlık maçı yaparak ya da yurt dışı kamplarını o ülkelerde gerçekleştirerek insanlarda sempati uyandırıp, onları kendi takımlarının takipçisi ve taraftarı haline getirmektedir.

Televizyonun futbol endüstrisi ile kurduğu ilişki kuşkusuz futbolun dönüşmesinde büyük bir öneme sahiptir. Futbolun geniş kitlelere ulaşmasında, oyunun küresel bir güç haline gelmesinde ve diğer pazarlarla etkileşime girmesinde televizyonun büyük bir etkisi vardır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 128). Kuşkusuz "Futbolun televizyon ile kurmuş olduğu ilişki onu kültür endüstrisinin en önemli aracı yapmış ve kitlelerin ideolojik, ekonomik anlamda harekete geçmesini sağlamıştır" (Arık, 2004: 196). Futbolun amatör ruhundan uzaklaşarak daha

profesyonel daha ticari bir yapıya geçmesinde diğer sektörlerle girdiği ekonomik ilişkiler büyük bir etken olarak göze çarpmaktadır. Futbolun televizyon aracılığı ile gerçek anlamda reklam ve sponsorlukla tanışması 60' yıllardan itibaren görünür olmaktadır. Futbol kulüpleri, reklam verenler ve televizyon şirketleri ile ticari ilişkiler kurmaya sıcak bakmaktadır. Fakat yapılan sponsorluk anlaşmaları gereği elde edilen gelirler kulüplere eşit şekilde dağıtılmaktadır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 128). Zamanla bu eşitlik bozularak büyük kulüplerin daha fazla kazandığı, küçük kulüplerin ise daha az kazandığı bir sürece verilmiştir.

Beyaz ekranın, futbolu geniş kitlelere mesafe fark etmeksizin ulaştırabilmesi onu; televizyon, reklam ve sponsorluk ağları içerisinde hareket eden bir oyuna dönüşmesine neden olmaktadır. Bu durum futbolun televizyondan bağımsız hareket edebilmesini neredeyse olanaksız hale getirmektedir (Demir, 2020: 362).

Yeni futbol anlayışla birlikte sermayenin ön plana çıkması, futbol kulüplerinin sahiplik yapısında bir takım değişikliğe gidilmesine neden olmuştur. Dernek, vakıf gibi çeşitli şekillerde örgütlenen kulüp yönetimleri daha profesyonel yapıya bürünerek şirketleşme yoluna gitmişlerdir. Böylece kendi kulüplerine daha fazla ek gelir kaynağı sağlamanın esnekliğine sahip olmuşlardır. Şirketleşmeyle Birlikte farklı alanda faaliyet göstermeye başlayan kulüpler, daha fazla gelir elde etmeye başlamıştır. Sonuç olarak kulüplerin yaptığı iş, diğer iş kolları ile benzerdir. Kulüpler eğlence olarak tanımlanan bir ürünü satmaktadır, maliyetler, kazançlar, kar ve zarar gibi şirketlerde görülen tüm unsurlara sahiptir (Erdoğan, 2008: 29).

2. Futbol ve McDonaldlaşması

Dünyada futbol kulüplerinin şirketleşmeye gitmesi ilk olarak İngiltere'de 90'lı yıllarda başlamıştır. Manchester United, Arsenal, Tottenham, gibi İngiliz futbolunun köklü takımları şirketleşmeye yoluna giderek yayın gelirlerini ve hisselerini halka arz ederek, diğer kulüplerinde şirketleşmeye gitmesinde öncü olmuşlardır (Sunay, 2004: 73). Futbol kulüplerinin daha fazla kâr elde etmek için izledikleri yol ve yöntemler

sosyolog Gerorge Ritzer'in ortaya koyduğu McDonaldlaşma kavramıyla benzer özellikler taşımaktadır.

McDonaldlaşma, temel olarak fast food restoranlarında görülen hızlı tüketim ilkelerinin Amerikan kültürü ile sınırlı kalmayarak dünyanın geri kalanında da kendini göstermesine ve egemen olmasına aracılık eden süreç olarak ifade edilmektedir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 591). Ritzer, çalışmanın temelinde Weber'in rasyonelasyon kuramından yola çıkarak McDonaldlaşma tezini inşa etmiştir (Karhan, 2018: 407).

George Ritzer, McDonaldlaşma kavramının başarısını tanımlarken bu başarının altında yatan birtakım unsurların olduğunu söylemektedir. Bu unsurlar, işçilere, müşterilere ve yöneticilere; verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim sağlayan McDonaldlaşmanın temel yapı taşlarıdır (Ritzer, 2020: 46). Ayrıca bu temel maddelerin yanında rasyonelliğin irrasyonelliği olarak ifade ettiği beşinci bir boyuta da dikkat çekmektedir.

Bu beş temel boyut üzerinden modern futbola baktığımızda Amerika'nın en büyük fastfood zinciri McDonald's'ın Amerika'dan çıkararak küresel bir ikon haline gelmesiyle futbolun küreselleşme süreci benzer özellikler taşımaktadır. McDonald's şirketine odaklandığımızda belirli standartları olan bir işletme politikası izliyor olsa da müşterilerinin sadakati belirli bir noktaya kadar duygusaldır. Bu duygusal bağlılık şirketin olumsuz yanlarını görmezden gelip McDonaldlaşma'nın daha da artmasına neden olmaktadır (Ritzer, 2020: 96, 97). Bu bağlamda futbola baktığımızda, kulüp taraftarlarının takımları ile kurduğu bağ McDonald's'ın müşterileri ile kurduğu bağ ile benzer özellikler taşımaktadır. Modern futbolun hâkim olduğu bu dönemde kulüpler şirket gibi yönetilirken, kulüp idaresi profesyonel kadrolara emanet edilmektedir. Taraftarlar ise bu rasyonellikten en çok etkilenen unsurlardır. Modern futbol ile yönetenler, oynayanlar, oynattıranlar değişime uğrarken kuşkusuz taraftarların aynı kalması beklenemezdi. Futbolun endüstriyelmesiyle birlikte taraftarlar futbol idarecilerinin koymuş olduğu kurallara

göre hareket eden, stadyumda nasıl oturması gerektiğine, nasıl davranması gerektiğine karışılan ve yeri geldiğinde cezalandırılan kitleler haline dönüşmüştür (Aydın, Hatipoğlu ve Ceyhan 2008: 299). Taraftar ise tüm bu değişime rağmen Ritzer'in tanımladığı McDonald's müşterileri gibi takımlarına olan duygusal bağlarını organik olarak devam ettirmektedir. Tuttukları takımların başarı ya da başarısızlığına endeksli olmadan kulüpleri ile kurduğu duygusal bağları devam ettirmektedir. Kulüp yöneticileri ise taraftarlık olayına daha rasyonel bakarak, onları müşteri gibi görmekte ve stadyumları doldurması gereken, kombine almaları gereken ve forma almaları için teşvik edilmesi gereken insan yığınları olarak görülmektedir.

2.1. Verimlilik ve Futbol

McDonaldlaşma'nın dört boyutundan ilki olan verimlilik kavramı; George Ritzer'a göre, McDonaldlaşma'nın başarısında yatan en önemli unsurların başında gelmektedir. Verimliliği "bir noktadan ötekine gitmenin optimum yöntemi" olarak ifade ederken aslında bir değişimden bahsetmektedir. Bu değişim tüketicilerin ihtiyaç duyduğu bir şeye, en hızlı ve verimli bir şekilde ulaşması olarak ifade edilebilir. McDonald's'ın müşterilerine sunduğu hazır paket ürünler, araçlara servis gibi özellikler verimliliği artıran önemli unsurlar olarak görülmektedir (Ritzer, 2020: 43). Verimlilik boyutu üzerinden futbola baktığımızda, kulüpler verimliliği sağlamak için pek çok farklı yöntemler izlemektedir. Büyük stadyumlar inşa edip daha fazla seyirci çekmek, müsabaka biletlerinin satışlarında oluşan kuyrukları önlemek için e-bilet ve kombine satışları yapmak, taraftar ürünleri için internetten satış yapmak, maça gelemeyen dünyanın pek çok yerindeki taraftarlara naklen maç yayınları ile ulaşabilmek, futbol kulüpleri için verimlilik sağlamada önemli yer tutmaktadır. Özellikle de günümüz modern futbolunda verimliliği sağlama noktasında oyuna sürekli yeni kurallar getirerek verimsizliğin ortadan kaldırılması ya da en aza indirmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda futbol endüstrisinin üreticileri konumunda yer alan futbolculara odaklandığımızda, futbolcuların göstermiş oldukları performanslar kulüplerinin ve futbol liglerinin varlığını önemli derecede etkilemektedir.

Futbolcuların gösterecekleri yüksek performans, kulüplerin düzenli gelir elde etmesine olanak sağlayacaktır (Güngör, 2014: 18).

2.2. Hesaplanabilirlik ve Futbol

McDonalddlaşma'nın, hesaplanabilirlik boyutu pek çok farklı şeyin sayılması, sayısallaştırılması, hesap edilebilmesini içerir. Sayısal standartlar hem bir ürünün üretim sürecini hem de çıktılar yani ürün için kullanılmaktadır. Örneğin McDonald's gibi fast-food zincirleri "büyük iyidir" anlayışıyla hareket ederek niceliğe vurgu yapmaktadır. Bu durum özellikle McDonald's'ın ürünlerine koyduğu isimlerle çok belirgin olmaktadır. Örneğin "Big Mac" menü ile müşterilerin daha az para ödeyerek daha çok yiyecek alacaklarına inandırılması amaçlanır (Ritzer, 2020: 44).

Hesaplanabilirlik boyutu özellikle futbol için çok önemli bir yere sahiptir. Futbol kulüpleri ekonomik anlamda daha fazla kâr elde edebilmesi için taraftarlarını para harcamaya teşvik etmesi gerekir. Burada McDonald's'ın "Big mac" ürünü olduğu gibi kulüpler de yıldız futbolcuları kadrolarına katarak, ürün satışlarını artırmayı ve yıldız futbolcunun popülerliğinden faydalanarak dünyanın pek çok yerinden yeni taraftarlar kazanma yoluna gitmeyi hedeflemektedir. Örneğin; 2018 yılında Cristiano Ronaldo'yu Real Madrid kulübünden 340 milyon dolar bonservis bedeliyle transfer eden Juventus, 24 saat içinde 60 milyon dolarlık forma satışı yaparak büyük bir kâr elde etmiştir (BBC, 2018). Juventus kulübü, dünyanın en popüler futbolcularından biri olan Ronaldo'yu transfer ederken aynı zamanda onun hayranı olan dünyanın pek çok yerindeki insanları da taraftar olarak transfer etmiştir.

Özellikle futbol kulüplerinin en büyük gelir kaynaklarına baktığımızda, maç günü elde edilen hasılatlar, ticari faaliyetler ve naklen yayın gelirleri başta gelmektedir. Naklen yayın gelirleri özelinde; Deloitte Futbol Para Ligi 2021 raporunu incelediğimizde 2019-2020 sezonunda Avrupa'nın en büyük 20 kulübünün gelir kaynaklarının dağılımı; maç günü hasılatı yüzde 15, naklen yayın gelirleri yüzde 39 ve ticari gelirler ise yüzde 46 oranındadır. Özellikle dünyada küresel ölçekte krize yol

açan covid-19 virüsü nedeniyle geçmiş yıllara göre naklen yayın gelirlerinde ciddi oranda düşüş görülmektedir (Sezgin, 2021: 12).

2.3. Teknoloji ve Hesaplanabilirlik

Teknolojik gelişmelerin modern futbolun içine dahil olmasıyla birlikte futbol kulüpleri nitelikten daha çok niceliğe yönelerek her şeyi sayısal veriler üzerinden okumaya başlamıştır. Kulüp ve futbolcu performansları belirli programlar vasıtasıyla ölçülerek analiz edilmektedir. Böylece McDonalddlaşma'nın hesaplanabilirlik unsuru ile verimlilik sağlamak amaçlanmaktadır.

Ciddi paraların döndüğü futbol endüstrisinde maç içinde yaşanabilecek hakem hatalarının kulüpler açısından ciddi kayıplara yol açmasını önlemek için teknolojik unsurlar daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Güney Afrika'da gerçekleşen 2010 Dünya Kupası'nda İngiltere ve Almanya arasında oynanan karşılaşmada topun çizginin içerisine değmesine rağmen, hakem tarafından gol olarak sayılmaması tartışmalar yaratmıştır. Bu noktada uzun yıllardır tenis maçlarında kullanılan "Şahin Gözü" teknolojisinin futbolda da kullanılması gündeme gelmiş ve ilk olarak İngiltere'nin Euro 2012 öncesinde Belçika ile oynadığı hazırlık karşılaşmasında denenmiştir (Demir, 2019: 63,364). Yine aynı şekilde hakem hatalarının en aza indirilmesi noktasında Video Yardımcı Hakem (VAR) Sisteminin uygulamaya geçilmesiyle birlikte karşılaşmanın skorunu etkileyebilecek tartışmalı durumlarda hakemler pozisyonu tekrar izleyerek verdiği yanlış kararlarını değiştirmesine de olanak sağlamaktadır (BBC, 2018).

Futbol kulüpleri daha çok kar elde etmek amacıyla taraftarlarla iletişime geçmenin yollarını aramaktadır. Özellikle internet ile hayatımıza giren Twitter, Facebook Instagram gibi sosyal medya araçları sayesinde dünyanın herhangi bir yerindeki taraftara ulaşarak etkileşime girilebilmektedir. Kulüpler farklı ülkelerdeki potansiyel müşteri taraftarlarına kolay ulaşabilmek amacıyla o ülkelerin yerel dillerinde hesaplar açarak taraftar sayısını artırmayı amaçlamaktadır. Örneğin; Avrupa'nın en büyük kulüplerinden Barcelona, resmi Twitter hesabını 47

milyondan fazla kullanıcı takip etmektedir ayrıca Barcelona farklı dillerde açtığı hesaplar ile dünyanın pek çok farklı yerindeki taraftara ulaşabilmeyi amaçlamaktadır (@FCBarcelona, 28 Nisan 2023). Aynı örnekten devam edecek olursak Barcelona'nın Twitter'daki Türkçe paylaşım yapan hesabını 400 binden fazla kullanıcı takip etmektedir (@fcbarcelona_tr, 28 Nisan 2023). Bir başka Avrupa devi olan Real Madrid kulübünün resmi Twitter takipçi sayısına baktığımızda 47 milyondan fazla hesap takip etmektedir. Özellikle Real Madrid kulübü Twitter'da; İngilizce, Fransızca, Arapça ve Japonca dillerinde Twitter hesapları açarak o bölgelerden daha çok müşteri taraftar ve sponsor çekmeyi amaçlamaktadır (@realmadrid, 28 Nisan 2023). Hatta Real Madrid Kulübü reklam ve sponsor gelirleri elde edebilmek için o ülkelerin dini kültürel değerlerine uygun hareket etmektedir. Örneğin; 2014 yılında Birleşik Arap Emirlikleri'nde sponsorluk anlaşması yapan Real Madrid, resmi logosunda bulunan haç işaretini o bölgedeki insanların dini ve kültürel inançları dolayısıyla kaldırmıştır (Sabah, 2017). Yine aynı şekilde 2017 yılında Real Madrid, Birleşik Arap Emirlikleri'nden bir firma ile yaptığı anlaşma gereği Körfez ülkelerini kapsayan pazarlama anlaşmasıyla birlikte forma ve ürün satışlarında resmi amblemindeki haç sembolünü kaldırmıştır (Milliyet, 2017).

2.4. Öngörülebilirlik ve Futbol

McDonaldlaşmanın öngörülebilirlik unsuru ile modern futbol ilişkisine baktığımızda Mc şirketler gibi futbol kulüplerinin de öngörülebilirliği sağlama noktasında önemli stratejiler izlediği görülmektedir. George Ritzer, öngörülebilirlik unsurunun müşteri, çalışan ve yöneticiler için ciddi avantajlar sağladığını belirtmektedir. Ritzer, müşterilerin yeni sürprizlerle karşılaşmaktan hoşlanmadığını bugün yemiş olduğu bir Mac menünün dün yediği ve gelecekte de yiyecekleri hamburgerle aynı lezzette olmasını beklediklerini söylüyor. Yine aynı şekilde "Mc" şirket çalışanlarının öngörülebilirlik unsuru sayesinde işçilerin üstlendikleri işleri kolaylaştırdığını belirtiyor. Öngörülebilirliğin "Mc" şirket yöneticileri için hem müşterileri hem de çalışanları yönetmede yardımcı olduğunu vurgulamaktadır (Ritzer, 2020:150). Bu bağlamda futbolda

öngörülebilirliğe baktığımızda futbol kulüpleri sistemli bir program izleyerek ortaya çıkabilecek öngörülemezlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Geniş bir perspektiften baktığımızda futbol ve futbolu besleyen birçok unsurun aksamadan sistemli bir şekilde çalışabilmesi için belirli rutinlerin izlenmesi gerekmektedir.

Kulüp çalışanı olan futbolcular, taraftarlar, yöneticiler, yayıncı kuruluş ve reklam veren ticari kuruluşlara kadar pek çok unsuru bir araya getiren futbol endüstrisi, bu ilişkinin devamlılığını sağlama noktasında öngörülebilirliğe ihtiyaç duymaktadır. İlk olarak futbolculara odaklanıldığında, sahaya çıkan 11 futbolcunun hangi bölgede oynayacağı ve hangi mevkilerde daha verimli olacağı teknik ekip tarafından analiz edilerek ona göre bir sistem yaratılmaktadır. Böylece yapılan analizlerle elde edilen veriler sayesinde taraftar, yöneticiler ve reklam verenler belirli bir öngörüye sahip olabilmektedir. Oyuncu kadrosu veya teknik kadronun yarattığı bir öngörülemezlik olması durumunda probleme neden olan kişiler sistem içerisinden çıkarılarak yerine daha verimli olacak kişiler yerleştirilmektedir. Genelde transfer dönemleri zaman olarak aksayan yerlerin düzeltilmesi açısından önemlidir. Örneğin; Avrupa'nın en büyük liglerinden İspanya La Liga ve İngiltere Premier Lig'in 2020-2021 sezonu ara transfer döneminde gelen giden futbolculara baktığımızda İspanya La Liga'da 49 futbolcu ayrılırken 44 futbolcu transfer edilmiştir. İngiltere Premier Lig'de ise 86 futbolcu gönderilirken 46 futbolcu transfer edilmiştir (transfermarkt, 2023).

Futbolun öngörülebilirliklerinden birisi de ligler başlamadan önce çekilen fikstürler ile tüm sezon boyunca hangi hafta hangi takımların karşılaşacağını belirlenmesidir. Bu durum kulüplere, rakip takımları analiz etmede zaman kazandırmak gibi avantajlar sunmaktadır. Özellikle büyük kulüplerin birbirleri ile karşılaşacakları haftalarda maçlar, insanların daha boş zamanlarının oldu günlere ve saatlere göre seçilmektedir. Böylece ciddi oranda kitleyi televizyon karşısında oturtmak hedeflenmektedir. Temelde bakıldığı zaman bir futbol oyununun sonucu üç ihtimali de içermektedir. Bu durum her ne kadar

öngörülemezliğe yol açsa da kulüpler bu durum ile başa çıkabilmek için taktik ve teknik stratejiler üretmektedir.

Ritzer, alışveriş merkezlerinin Öngörülebilirlik sağladığını bunun nedeni olarak da mağazalarda dolaşan insanların şehrin sokaklarını çevrelemiş tehlikelerden kendilerini koruduklarını söylüyor (Ritzer, 2020:162). Bu bağlamda futbola baktığımızda futbol karşılaşmalarını izlemek için stadyumlara giden binlerce insan 90 dakika boyunca hiç tanımadıkları öngörülemez insanların olduğu stadyumlarda vakit geçirmektedir. Özellikle bu durum büyük problemlere yol açmaktadır. Bu problemi ortadan kaldırmak için Futbol Federasyonları çeşitli önlemler geliştirmiştir. Örneğin; Türkiye Futbol Federasyonu'nun 14 Nisan 2014 tarihinde uygulanmaya koyduğu "Passolig" uygulamasıyla kâğıt biletler yerini Passolig Kartlarına bırakmıştır. Bu uygulama ile öngörülemezlik ortadan kalkarak taraftarların güvenli bir şekilde stadyumlara gidebilmelerini ve müsabakaları rahat bir şekilde izleyebilmelerine olanak sağlamaktadır (Passolig, 2023).

2.5. Denetim ve Futbol

McDonalddlaşmanın dördüncü boyutu olan denetim unsuru ile futbolun ilişkisine odaklandığımızda özellikle teknolojik gelişmeler önemli bir yer tutmaktadır. Ritzer, McDonalddlaşmanın dördüncü boyutu olan denetim unsuru gayri insani teknolojilerin kullanılmasıyla insanlar üzerinde denetimin artırılması olarak tanımlamaktadır. Ritzer teknolojinin sadece makinaları kapsamadığını aynı zamanda bilgiyi, beceriyi, kuralları, düzenlemeleri ve prosedürleri de kapsadığını belirtmektedir (Ritzer,2020:166). Bu bağlamda denetim unsuru modern futbolun her alanında görmek mümkündür. Gerek futbolcuların denetlenmesinde gerek kulüplerin denetlenmesinde gerekse taraftarların denetlenmesinde bariz şekilde görülmektedir. Denetim unsurunun futbolcular üzerindeki etkisine baktığımızda özellikle oyun kuralları burada dikkat çekmektedir. Evrensel olarak tüm dünyada geçerli olan bu kuralların dışına çıkıldığında futbolcular çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmaktadır. Futbolun tarihinde, 1896 yılından itibaren yayımlanan futbol kuralları

ile ortak bir yönetim tarzının sağlanması amaçlanmıştır. Futbol kuralları yayımladığı ilk günden bu yana neredeyse her yıl yeni düzenlemeler yapılarak tüm dünyaya yayılması amaçlanmıştır (Orta, 2020:497). Özellikle var olan bu kuralların dışına çıkan futbolcular hakem tarafından sarı kart veya kırmızı kart ile cezalandırılarak oyun dışı kalabilmektedir. Bu gibi durumların yaşanmasını önlemek için kulüpler futbolcuları mental olarak hazırlayarak disiplin altına almaktadır. Futbolcu kaynaklı bir disiplinsizlik olduğunda futbolcular, kendi kulüpleri tarafından da maddi ve manevi yaptırımlara maruz bırakılabilmektedir.

Futbolcuların denetimi konusunda yüksek performans alabilmek için düzenli ve sistemli antrenmanlar yapılarak oyuncular maç için hazır hale getirilmektedir. Bu noktada çeşitli teknolojik aletler kullanılarak futbolcuların performansları ölçülmektedir. Denetim unsurunun saha dışı etkilerine baktığımızda naklen yayınlanan maçlarda yayıncı kuruluş tarafından kullanılan teknolojik cihazlar ile bütün stadyum denetim altına alınmak istenmektedir. Maçların naklen yayını ve ardından da spor programlarında maç özetleri gösterilerek medyanın futbol üzerindeki kontrolleri maçın ardından da devam etmesine olanak sağlamaktadır (Arık; 2008: 217).

Temelde bakıldığı zaman medya ve reklam sponsorlarının oyun üzerinde ciddi bir denetime sahip olduğu görülmektedir. 2011 yılında BBC ile röportaj yapan Manchester United takımının eski teknik direktörü Sir Alex Ferguson röportajında, yayıncı kuruluşun gücünden şikâyetçi olarak "Futbolun ruhunu televizyon şeytanına sattığını" söylemiş, "televizyon tanrılaştırıldı, bizler de bedelini ödüyoruz" ifadelerini kullanmıştı. Yayıncı kuruluşların istediği maçları istediği saatlerde oynatmasından şikâyetçi olan Ferguson "Şeytanla el sıkıştığımızda bunun bedelini de ödersiniz" ifadelerini kullanmıştı (Dünya, 2011).

Kulüplerin "para harcayan müşteri" olarak gördüğü taraftarların denetimine baktığımızda maç izlemeye gelen seyirciler, stadyuma alınmadan önce güvenlik kontrollerinden geçirilmektedir. Daha sonra seyircilerin, belirli göstergeleri ve tabelaları

takip ederek önceden belirlenmiş koltuklarına geçmesi beklenmektedir. Taraftarların denetimi insanlar stadyumları terk edene kadar devam etmektedir. Özellikle taraftarların çıkarabileceği olayları önlemek için emniyet güçleri ve özel güvenlikler taraftarları sıkı bir denetime tabii tutmaktadır.

2.6. Rasyonelliğin İrrasyonelliği ve Futbol

Ritzer, McDonaldlaşmayı meydana getiren belirli temel unsurların olduğunu belirtirken bunlara ek olarak rasyonelliğin irrasyonelliği dediği beşinci bir boyutun daha olduğunu ifade etmektedir. Weber'in rasyonelleşme teorisinden yola çıkan Ritzer, ünlü fastfood zinciri McDonald's'ı çalışmalarının merkezine koyarak bu işletmenin kurmuş olduğu sistemin toplumun tamamına ulaşabilen bir örgütlenme modeli olduğunu iddia etmektedir. McDonald's'ın kurmuş olduğu örgütlü sistem ve çalışma prensipleri akılcı bir yöntem izlenerek oluşturulduğundan McDonaldlaşma ile rasyonelleşme ortak bir payda da buluşmaktadır (Çeşmeci ve Poyraz, 2019: 3320).

Ritzer, McDonaldlaşmanın toplumun her alanına yayıldığını bunun nedeni olarak da daha fazla verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve denetim sunmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Rasyonel sistemlerin bir takım ciddi dezavantajları olduğunu söyleyen Ritzer, rasyonel sistemlerin bu rasyonelliğini riske atan, sınırlayan irrasyonellikler ürettiğini vurgulamaktadır (Ritzer; 2020: 236). Bu noktada modern futbol ve onunla iç içe geçen unsurlara baktığımızda Ritzer'ın bahsettiği rasyonelliğin irrasyonelliği kavramı bariz şekilde görülmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde sürekli değişerek endüstrinin bir parçası haline gelen futbol, günümüzde tüm dünyada spor olgusunun önüne geçerek acımasız bir rekabet ortamının yaratıldığı sadece oyundan zevk almanın değil hırsın, kazanmanın öne çıktığı bir sürece dönüşmüştür (Talimciler, 2008: 90).

Halkın oyunu olarak ortaya çıkan futbolun endüstriyelmesiyle birlikte

kulüplerin zengin iş insanları tarafından ele geçirilmesi pek fazla zaman almamıştı. Futbolun küreselleşmesi kulüpleri oyundan ziyade maddi, ekonomik kaygılar güden şirketlere dönüştürmüştür. Kulüplerin şirketleşmesi profesyonelliğe giden yolu açarken rasyonel bir işletme yapısı, futbolun aktörlerini bu rasyoneliteye bağlı hale getirmektedir (Arık, 2008: 220). Futboldaki rasyonelleşme ile oyun özünden koparak maddi çıkara dayalı büyük bir endüstrinin parçası olmuştur. Yaşanan bu durum Ritzer'ın bahsettiği rasyonelliğin irrasyonelliği söylemi ile paralel gitmektedir. Özellikle saha dışı etkenlere bakıldığında kulüpler için taraftar kavramı değişerek "müşteri" olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Kulüplerin taraftarlardan beklentisi; maça gelip tribünlerde yerlerini almaları yine kulüplerin ticari işletmelerinden forma ya da kombine alarak takımlarına maddi destek olmaları, borsaya açılan kulüplerine yatırım yapmaları gibi temelinde maddi kazanç yatan unsurları gerçekleştirilmesidir.

Büyük paraların döndüğü futbol endüstrisi için taraftar kitlesinin büyüklüğü çok önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kulüpler için taraftarların niteliğinden çok niceliği daha ön plana çıkmaktadır. Kulüpler, eskiden aile geleneği olarak ya da şehrin takımıyla bütünleşerek bir kulübe gönül veren insanlardan oluşması yerine, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan insanlara ulaşarak kendi kulüplerin taraftarı olması için çalışmalar yapmaktadır. Özellikle dev kulüpler bu doğrultuda dünyanın her yerinden taraftar ve sponsor çekebilmek için stratejiler yürütmektedir. Örneğin; 2010-211 futbol sezonuna hazırlık için dünyayı dolaşan Real Madrid kulübü, ABD ve Çin gibi ülkelerde hazırlık maçları yaparak o ülkelerde yaşayan insanları taraftar "müşteri" olarak kazanmayı amaçlamıştır (NTV spor, 2011).

2.6.1. Kulüplerin Rasyonelliğinin İrrasyonelliği

Büyük paraların döndüğü futbol endüstrisinde kulüpler daha fazla kâr elde edebilmek için çeşitli ortaklıklar ve stratejiler geliştirmektedir. Bu ortaklıklar ve stratejiler gerek sponsorluk anlaşmaları gerekse yayın gelirleri ile sağlanmaktadır. Futbol kulüplerini bu unsurlarla bir araya getiren araç kuşkusuz

televizyondur. Televizyon ve futbol ilişkisi, mutlak ve kesin vazgeçilemez bir kapitalist iş birliğidir; televizyon ve futbol arasındaki bu bağ öylesine kuvvetlidir ki modern dünyada televizyon olmadan futbolun var olabilmesi neredeyse mümkün değildir (Arık, 2008: 202). Bu noktada daha rasyonel düşünen şirketler daha fazla kar elde edebilmek için futbola müdahale etmektedir. Bu durum futbol kulüplerini de daha rasyonel hale getirerek şirketleşmeye götürmüştür. Daha fazla kar elde etmek için rasyonel adımlar atan kulüpler şampiyonluklar ve kupalar kazanabilmek için ciddi paralar ödeyerek yüksek bonservis bedelleriyle futbolcu transferleri gerçekleştirmektedir. Kuşkusuz bu yüksek paraların ödenmesinde yayıncı kuruluşların şampiyon takımlara ödediği ücretler ve yapılabilecek yeni reklam anlaşmalarından büyük paralar kazanmak amaçlanmaktadır. Ancak izlenen bu yöntem çoğu kulübün iflas etmesine ve borçlarını ödeyemez hale gelmesine neden olmuştur. Örneğin; 23 Ocak 2021 tarihi itibarıyla Türkiye Süper Lig’inde yer alan üç büyük kulübün toplam borcu 10 milyar 218 milyon 790 bin TL bulunmuş durumdadır (NTV spor, 2021). Bakıldığı zaman bu kadar borca rağmen Süper Lig’de yer alan kulüpler 2020-2021 sezonunun ara transfer döneminde 24 milyon 198 bin 870 Euro transfer ücreti ödemiştir. Toplam bilançoya bakıldığında ise 5 milyon 555 bin 500 Euro zarar elde ettiği görülmektedir (transfermark, 2023). Kuşkusuz bu durum Ritzer’ın vurguladığı rasyonelliğin irrasyonelliği unsurunun futbolda; kulüplerinin şampiyonluk kazanarak elde edecekleri büyük gelirler için yüksek fiyatlı transferler yapmaları onları daha büyük borçların altına sokması rasyonelliğin irrasyonelliği adına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

2.6.2. Futbolcuların Rasyonelliğinin İrrasyonelliği

Rasyonelliğin irrasyonelliği unsurunun görünür olduğu futbolculara odaklandığımızda daha ilginç sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. Profesyonel futbolun gelişim sürecinde oyuncular, kulüpleriyle olan sözleşmeleri bitse dahi eski kulüpleri izin vermeden başka takımlarla anlaşma yapamamaktadır. Kulübün malı olarak görülen futbolcular gerekirse kadro dışı

birakılarak cezalandırılmaktadır. Bu durum 15 Aralık 1995 tarihinde Belçikalı futbolcu Jean-Marc Bosman’ın hem kendi kulübüne hem de UEFA, FİFA gibi futbolun patronlarına karşı başlattığı hukuk mücadelesini kazanmasına kadar devam etmiştir (Özcan, 2010: 22). Avrupa Adalet Divanı’nda görülen davanın futbolcunun lehine sonuçlanmasıyla birlikte futbolcular "kulüplerin malı" olmaktan kurtulmuştur. Bosman Kanunları olarak literatüre geçen yeni kanunla transfer piyasası tamamen değişmiştir.

Bosman kanunları; eski Belçikalı futbolcu Jean-Marc Bosman’ın başlattığı hukuki mücadelenin sonucunda, sözleşmesi biten futbolcuların, bonservis bedeli ödemedi kulüpten ayrılmalarının önünü açan bir kanundur (NTV spor, 2020). Bosman kanunları; eski Belçikalı futbolcu Jean-Marc Bosman’ın başlattığı hukuki mücadelenin sonucunda, sözleşmesi biten futbolcuların, bonservis bedeli ödemedi kulüpten ayrılmalarının önünü açan bir kanundur (NTV spor, 2020). Bosman kanunlarının yürürlüğe girmesiyle birlikte futbolcuların serbest dolaşım hakkı kazanması futbolcuların piyasa değerlerinde ciddi artışlara neden olmuştur. İyi futbolcu iyi para eder anlayışı yavaş yavaş futbol dünyasında yerini almaya başlamıştı. Bu anlayışla büyük kulüpler ciddi bonservis bedelleri ödeyerek yıldız futbolcuları kadrolarına katmıştır. Örneğin 1992-1993 sezonunda İtalyan futbolcu Gianluca Vialli için Juventus kulübü, Sampdoria’ya 16 milyon 500 bin Euro bonservis bedeli ödeyerek dönemin en yüksek bonservis fiyatını ödemiştir. 2000’li yıllara geldiğimizde Barcelona’dan ezeli rakibi Real Madrid’e 60 milyon Euro bonservis bedeliyle transfer olan Luís Figo ile yeni bir bonservis rekoruna imza atılmıştı. Günümüzdeki futbolcuların piyasa değerine baktığımızda 180 milyon Euro ile Kylian Mbappé ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada ise 170 milyon Euro değer ile Manchester City’nin yıldızı Erling Haaland yer almaktadır (transfermark, 2023).

Temelde bakıldığında gittikçe yüksek meblağlar kazanan futbolcuların, yıllık kazançları neredeyse birçok futbol takımının yıllık gelirlerini geçmiş durumdadır. Örneğin; Forbes Dergisinin 4 Haziran 2020 tarihinde yayımladığı habere göre Cristiano Ronaldo’nun serveti 1 milyar doları geçerek

en fazla kazanan üçüncü sporcu olmuştur (TRT spor, 2020).

Futbol kulüplerinin rasyonel adımlar izleyerek daha fazla gelir elde etmek amacıyla geliştirdikleri stratejiler kendi çalışanları olan futbolcuları daha zengin ederken kulüpleri de kendi futbolcularına karşı borçlu hale getirmiştir. Yaşanan bu durumlar Ritzer'ın bahsetmiş oldu rasyonelliğin irrasyonelliği kavramı ile paralellik göstererek kendi içinde büyük bir irrasyonellik taşımaktadır.

2.6.3. Taraftar Rasyonelliğinin İrrasyonelliği

Ritzer, rasyonel sistemlerin vaat ettiklerinin aksine, müşterilere oldukça verimsiz ve etkisiz sonuçlar yarattığını ifade etmektedir (Ritzer, 2020: 237). Özellikle bu söylemden yola çıkarak futbol endüstrisini bir araya getiren birçok unsur içerisinde müşteri olarak görülen taraftar kitlesi için rasyonelleşmenin yarattığı birçok olumsuz etmen net bir şekilde görülmektedir. Kulüplerin rasyonelleşmek amacıyla atmış olduğu adımlar taraftarlar için irrasyonel sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin; futbol kulüpleri daha profesyonel adımlar ve stratejiler izlerken taraftarlar ise olaya daha duygusal yaklaşmaktadır. Kulüplerin, taraftarlarını para harcayacak müşteri olarak görmesi, yüksek fiyatlara maç biletleri satması, forma gibi kulüp ürünlerinin satılması yine kulüplerin ekonomik krizlerle boğuştuğu dönemlerde taraftarlardan maddi destek istenmesi gibi durumlar, duygusal yaklaşan taraftarlar için irrasyonel sonuçlar doğurmaktadır. Milyon dolarlar kazanan futbolcuların ücretlerini ödeyebilmek için dar gelirli insanlardan paralar toplanması kuşkusuz büyük bir irrasyonellik taşımaktadır.

Türkiye Süper Ligi'ni incelediğimizde ciddi borç yükü altında olan kulüpler, taraftarlarının hayalini kurduğu yıldız futbolcuları kadrolarına katabilmek için çeşitli maddi kazanç elde edebileceği kampanyalar yürütmektedir. Örneğin; Galatasaray kulübünün "AslanGibiSponsor", Fenerbahçe kulübünün "Fener Ol", Beşiktaş kulübünün "Bırakmam Seni" kampanyası gibi çeşitli kampanyalar ile taraftarlardan kulüplerine bağlılıklarını göstermeleri ve maddi yardımlarda bulunması beklenmektedir.

Sonuç olarak futbol endüstrisi içerisinde bulunan birçok unsurun kendi içinde rasyonelliğin irrasyonelliğini taşıdığı görülmektedir.

3. Futbol ve McDonaldlaşma Teorisinin Karşılaştırmalı Analizi

Amerikalı Sosyolog George Ritzer, McDonaldlaşmanın bir boşluk içinde doğmadığını vurgularken ona temel özelliklerini kazandıran birtakım unsurların var olduğunu ifade ediyor. Bahsettiği bu şeylerin toplumsal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıktığını söylemektedir (Ritzer, 2020: 68). Ritzer, çalışmasında önemli bir yer tutan Alman Sosyolog Max Weber'in Rasyonelleşme teorisine önemli bir yer ayırmaktadır. Bu bölümde Max Weber'in Rasyonelleşme teorinden bahsedilerek aynı zamanda çalışmanın ana unsuru olan Futbol ve McDonaldlaşma teorisinin karşılaştırmalı analizinin yapılması amaçlanmaktadır.

3.1. Weber'in Rasyonelleşme Teorisi

Çalışmada, modern futbol ile Amerikalı sosyolog George Ritzer'in ortaya koyduğu McDonaldlaşma kavramını teorik bir zeminde tartışabilmek adına, Alman düşünür Max Weber'in Rasyonelleşme teorisi bize önemli bir kapı aralamaktadır. Rasyonelleşmenin birçok tanımı olduğu gibi genel bir ifadeyle, bireylerin kişisel çıkarları doğrultusunda, rasyonel adımlar izleyerek hedeflenen amaca kolay ve en az maliyetle ulaşabilmesi olarak tanımlanmaktadır (Duran ve Çamlı, 2019: 13). Weber'e göre rasyonelleşme, "modernliğin ayırt edici özelliklerinin gerçekçi bir biçimde anlaşılmasını sağlayan uzun vadeli tarihsel ve toplumsal bir süreci ifade etmektedir". Rasyonelleşme, insanların sosyal yaşamlarının amaç- araç hesapları ve verimlilik doğrultusunda biçimlendiği batıda meydana gelen bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu süreç geleneksel, alışılmış kalıpların dışında, yani tam karşısında olan bir süreçtir (Giddens ve Sutton, 2014: 40-41).

Weber, batı toplumlarına odaklanarak kapitalist toplum için yaşayan bireylerin anlam kaybı ve özgürlük kaybı yaşadığını ifade etmektedir. Bu anlam kaybı bireylerin manevi

olarak çöküşüne zemin hazırlarken bireylerin de bu durumu sessizce kabullenişine yol açmaktadır. Kapitalizmin yıkıcı etkilerine maruz kalan insanlar içinde yaşadığı toplumda insani varlığını unutarak metalaşmaktadır. Bu insanlar artık kapitalist sistem içinde düzene ayak uyduran ona verilmiş görevleri yaşayan, özgürlüğünden yoksun olan, kendi ürettiği üründe bile söz hakkı olmayan, adeta bir fabrikadan çıkmış bir insana dönüşmektedir. İnsan bir amaç olmaktan araç olmaya dönüşmektedir. Politik sistem içerisinde var olan bürokrasi, hayatın her alanında görülen kapitalizmin unsurları sosyal yaşamı etkileyerek modern yaşamı Weber'in ortaya koyduğu demir kafeslere çevirir (Çamlı, 202: 15). Weber'in bürokrasiye bakışı rasyonelleşme teorisine bakışının bir parçasıdır. Weber, batı dünyasının nasıl rasyonelleştirdiğini yani hesaplanabilirlik, denetim, verimlilik ve öngörülebilirlik ilkelerinin boyunduruğu altına girdiğini tarif etmiştir (Ritzer, 2020: 70). McDonaldlaşma kavramı Ritzer'e göre Weber'in rasyonelleşme teorisinin tüketim ortamını kapsayacak şekilde yaygınlaşması olarak tanımlanmaktadır.

McDonaldlaşma kavramı, yeme-içme sektöründe görülen rasyonelleşme adımlarına dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda modernleşen futbol endüstrisi de rasyonel adımları takip eden ve onun özelliklerini taşıyan akılcı bir oyun olarak tanımlanabilir. Yeme-içme sektöründe yer alan fast food zincirleri, şirketleri daha verimli hale getirebilmek adına belirli standartlar getirerek daha az maliyetle daha çok kazanç elde etmeyi amaçlamaktadır. Küresel sermayenin göz bebeği olan futbol ise fast food zincirlerinin değişim ve dönüşümüne benzer süreçlerden geçmektedir.

Futbol, küresel sermaye ile kurduğu ilişkinin akabinde sermayenin ihtiyaçlarına göre belirli standartlara kavuşmuştur. Futbolun ulaştığı bu standartlar

McDonaldlaşmanın, verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik, denetim ve beşinci maddesi olan rasyonelliğin irrasyonelliği ile örtüşen standartlardır. Bu benzerliği ortaya koyma noktasında Weber'in Rasyonel Teorisi önemli bir ışık olmaktadır.

3.2. Rasyonelliğin Görünürlüğü

Bürokrasinin temelde neler sunduğuna baktığımızda ilk olarak sistematik bir yapıya sahip olduğu için çok fazla sayıdaki evrak işleriyle başa çıkmanın kolay yöntemini sunmaktadır. İkinci olarak birçok şeyin sayısallaştırılmasına vurgu yapmaktadır. Gerçekleştirilen performanslar sayısal verilere indirgenerek performanslar ölçülebilir. Son olarak bürokrasi katı kurallara tabi olduğu için attığı adımlar çok öngörülebilirdir. Bürokraside hizmet verenler ne tür hizmet vereceğini hizmet alanlar ise ne tür hizmetler alabileceğini bilebilmektedir (Ritzer, 2020: 71-72).

Aşağıdaki tablolarda McDonaldlaşmanın ortaya çıkmasında önemli bir etken olan ünlü fastfood zinciri McDonald's ile futbol karşılaştırılmıştır. Futbol kuralları itibarıyla evrensel normlara sahip olduğu için herhangi bir futbol kulübünü kullanmak yerine genel olarak futbol oyunu tabloya seçilmiştir.

Yunus Akseki - Marina Mussa
Futbolun McDonaldlaşması

Tablo 1: McDonald's ve Futbol karşılaştırması

Özellikler	McDonald's	Futbol
Ürünler	Fast food ürünleri	Futbol oyunu Futbol ekipmanları
Kurallar	Şirket kuralları, Çalışan disiplin kuralları	Futbol kuralları, Futbol disiplin kurulları
Standartlar	Ürün kalitesi, Fiyat istikrarı	Futbolun kuralları, Oyuncu kadroları, Saha ölçüleri,
Hız ve zaman kullanımı	Hızlı servis, Her an ulaşılabilir olması	Dinamik bir oyun, Sahaya çıkan oyuncu sayısı, Oyunda 90 dakika sınırı olması
Rekabet	Diğer restoranlarla rekabet	Diğer takımlarla mücadele
Maliyet	Çalışan ücretleri, Üretim giderleri.	Futbolcu ücretleri, Stadyum ve altyapı giderleri.
İzlenirlik	Şirketin verdiği reklamlar, Sponsorluklar, Sosyal medya hesapları	TV naklen yayınlar, kulüplerin sosyal medya hesapları
Cazibesi	Dünyanın her yerinde tanınır olması Marka tanınırlığı	Dünyanın en popüler sporu, Aidiyet duygusu Kulüp bilinirliği

Tablo 2: McDonald's ve futbolun McDonaldlaşma kavramları üzerinden karşılaştırılması

Özellikler	McDonald's	Futbol
Verimlilik	Hızlı servis, Kalite standartları	Futbolcu performansı
Hesaplanabilirlik	Ürün fiyatlarında istikrar	Futbol kuralları, Futbol istatistikleri, Puanlama sistemi
Denetim	Kalite kontrolleri, Müşteri ile iletişim, Müşteri anketleri	Hakemler, Medya, Taraftarlar, İdari yöneticiler
Öngörülebilirlik	Standart menüler, Ürün fiyatları, Hizmet kalitesi	Futbol müsabaka süreleri, Futbolcu performansları
Rasyonelliğin İrrasyonelliği	Kasa önünde uzun sıralar, Müşterinin çalıştırılması, Teknolojik sistem arızaları, Önceden belirlenmiş standart menülerin dışına çıkılmaması,	Yüksek bonservis ödenen futbolcunun- Beklentiyi karşılayamaması, Futbolcuların sakatlanması, Görece zayıf takımlara yenilmek, Futbolcuların cezalı duruma düşmesi. Taraftar protestoları Stadyuma girişlerde aşırı yoğunluk

McDonaldlaşma ile futbol arasındaki yapılan karşılaştırmalı analiz sonucunda; Futbol oyunu ile McDonaldlaşmanın 5 temel öznesi arasında bir paralellik olduğu belirlenmiştir. Tablo 1 ve 2'de Ritzer'in ortaya koyduğu McDonaldlaşma kavramı ile futbol ilişkisi sonuç kısmında daha kapsamlı açıklanmıştır.

Sonuç

Futbol karşılaşmalarının televizyonda yayınlanmasıyla birlikte geniş kitlelere ulaşması kolaylaşırken bu durum hem oyunun popülerleşmesine hem de küresel sermayenin bu oyuna dahil olmasına neden olmuştur. Oyunun ticarileşmesiyle birlikte futbol, özünden koparken kulüpler ticari şirketlere benzer bir yapıya bürünmüştür. Bu benzerlik

futbolu ele geçirerek oyunun McDonaldlaşmasına neden olmuştur. Futbolun McDonaldlaşmasındaki kritik eşik televizyon ile kurmuş olduğu bağdan kaynaklanmaktadır. Maçların televizyonda yayınlanmasıyla birlikte futbol kulüpleri ciddi reklam ve sponsorluk gelirleri elde etmeye başlamıştır. Bu durum oyunun ticari boyutunun daha fazla öne çıkmasına neden olurken reklam ve sponsorluk şirketlerinin oyuna daha fazla müdahale etmesine neden olmuştur. Aynı şekilde futbolun Naklen yayınlanması oyunu standartlaştırırken maç araları reklam kuşakları ile doldurulmaktadır. Tüm bu süreç sonunda televizyonun etkisiyle futbol, küresel ölçekte büyük bir endüstri haline gelirken McDonaldlaşma süreci, futbola dair birtakım eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Özellikle futbolun amacının dışına çıktığına ilişkin eleştiriler vurgulanmaktadır.

Ticarileşen futbolun özünü kaybetmesinin temel nedeni reklam ve sponsorluğun etkisiyle küresel sermayenin oyuna dahil olmasından kaynaklanmaktadır. Futbolun, stadyumlardan çıkarak insanların oturma odasına taşınması, onu televizyon formatına uygun bir program haline getirilmiştir. Oyunun geniş kitlelere ulaştırılma çabası futbolunun standartlaştırılmasına yol açmıştır.

Çalışmada, futbolun McDonaldlaşma'nın unsurlarına sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu noktada futbol ile Amerika'nın en ünlü fastfood zincirlerinden biri olan McDonald's karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırmanın ana nedeni Ritzer'in ortaya koyduğu McDonaldlaşma tezinin en önemli örneğini yansıtmışından kaynaklanmaktadır. Karşılaştırmanın sonuçlarına bakıldığında, McDonald's gibi şirketleri başarıya götüren McDonaldlaşmanın temel boyutlarının Futbol oyununda da görünür olduğu söylenebilir. Bu görünürlük, saha içinde, oyunun kurallarından, futbolcuların antrenman sistemlerine, oyunun taktiklerinden, stadyumların tasarımına kadar birçok faktörü içerir. Saha dışında ise taraftarlardan, maç yayınlarına, reklamlardan, sosyal medya kullanımına kadar geniş bir yelpazede görünmektedir. He ne kadar çalışmada futbol oyununun McDonaldlaştığı ifade edilse de bu durum tam anlamıyla yüzde yüz uyumlu olduğu anlamına gelmemektedir. Futbol

oyunu özü itibariyle mücadelenin rekabetin, stratejinin daha çok ön planda olduğu bir oyundur. McDonaldlaşma ise genel itibariyle daha çok hızlı ve hazır tüketime, büyük olan iyidir anlayışına ve en önemlisi de ticari amaçlar üzerine odaklı bir süreçtir. McDonaldlaşmanın futbolda görünürlüğü oyunun işleyişi ve sergilenen performansına göre belirgin olurken McDonald's gibi fastfood zincirlerinde ürün ve hizmetlerin sunumunda görünür olmaktadır.

Her iki örnek grubu, yüksek kazanç elde edebilmek adına başarı ve rekabet unsurlarına endeksli olarak hareket etmektedir. Bu yüzden belirli standartlara ulaşmak zorundadır. Bu durum sayısallaşmanın daha fazla ön plana çıkmasına neden olurken hemen hemen her süreç rakamlar üzerinden okunmaktadır. Futbol doğası gereği rekabet, adrenalin ve bilinmezlik gibi unsurları içinde barındırmaktadır. McDonaldlaşmada ise, bilinmezlik problem ile eşdeğerdir. Maça gelen taraftar 90 dakika boyunca adrenalin ve heyecan içinde takımlarının müsabakalarını izlerken geçen her süre bilinmezlik vaat etmektedir. Bu durum izleyicileri oyun içinde tutmaktadır. McDonaldlaşmış şirketlerde ise bu durum tam tersidir. İşletmeye giren müşteri neyle karşılaşacağını bilmek ister, Beklenmeyen durumlar, müşterinin işletmeye olan sadakatine zarar verir. Futbolda ise takıma bağlılık kolay kolay zedelenmemektedir.

Özellikle McDonaldlaşmış sistemlerde, çalışanlardan yüksek yetenek ya da vasıflı olması beklenmemektedir. Fakat futbolcular için bu geçerli değildir, Futbolculardan beklenen hem yetenek hem de iyi bir alt yapı eğitimi almasıdır. Bu durum Futbolun beklentilerinin McDonaldlaşmanın kavramları ile yeterince uyumlu olmadığını göstermektedir. Ayrıca profesyonelleşen futbol, McDonaldlaşma yolunda rasyonel adımlar izleme çabasıdayken bu durum irrasyonel sonuçlara neden olmaktadır. Özellikle futbolcular noktasında bakılırsa, futbolcuların aldıkları maaş gittikçe artarken, kulüp idarecilerinden daha zengin konuma gelmişlerdir. Hatta star kategorisindeki futbolcular kendi kulüplerinin yıllık kazançlarından daha fazla gelir elde etmektedir. Türkiye gibi liglerde yıldız

futbolcuların yıllık maaşı lig şampiyonluk gelirlerinden daha fazladır. Tüm bu örnekler, futbolda atılan rasyonel adımların irrasyonel sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Futbolun McDonaldlaşması ile ilgili yapılan çalışmada, McDonaldlaşmanın izleri açık bir şekilde görülürken bu durum tam olarak Futbolun McDonaldlaşmasına dair kesin kanıt sunmamaktadır ve birtakım çelişkileri de içinde barındırmaktadır. Futbolda McDonaldlaşma hareketleri oyunun heyecan ve estetik yönlerini azaltırken, tek düze taklit edilen bir formata dönüştürmektedir. İleriki süreçlerde Futbol ve McDonaldlaşma üzerine yapılacak çalışmalarda futbolun McDonaldlaşmasında reklam ve sponsorluğun etkileri, futbolun McDonaldlaşmasında kültürel etkiler, futbolun McDonaldlaşması ile değişen taraftar profilleri gibi alana katkı sağlayabilecek çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

Arık, M. B. (2004). *Top ekranda medya çağındaki futbol ve televizyon arasındaki kaçınılmaz ilişki*. İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Arık, M. B. (2008). Futbol ve televizyon bağı: Simbiyoz beslenme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26(3), 197-222.

Aydın, B., Hatipoğlu, D. ve Ceylan, Ç. (2008). Endüstriyel futbol çağında "tarafdarlık". *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26, 289-316.

Aydın, B., ve Hatipoğlu, D. (2007). *Bastır Ankaragücü: kent, kimlik, endüstriyel futbol ve taraftarlık*. Ankara: Epos Yayınevi.

Çamlı, A. Y. (2020). Yeni bir toplum kuram dinamiği: Pratik-Rasyonellik. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 14-27.

Çeşmeci, M. H. ve Poyraz, T. (2019). Türkiye'de turizmin McDonalddlaştırılması: Turistik bir ürün olarak paket turlar. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(4), 3318-3337. doi: 10.21325/jotags.2019.531.

Demir, M. (2020). Endüstriyel futbol ve futbolda teknoloji kullanımı. *TRT Akademi*, 5(9), 356-375.

Duran, B. ve Çamlı, A.Y. (2019). *Klasik dönem Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı: Max Weber'in patrimonializm teorisi çerçevesinde incelenmesi*. İstanbul: Hiper Yayın.

Erdoğan, İ. (2008). Futbol ve futbolu inceleme üzerine. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26(2), 1-58.

Giddens, A., ve Sutton, P. W. (2018). *Sosyolojide temel kavramlar*. (Çev. H. Hülür). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Güngör, A. (2014). Futbol endüstrisinde sportif başarı ile finansal performans arasındaki ilişkinin analizi ve Türkiye uygulaması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 16-36.

İmadoğlu, T., ve Çavuş, M. F. (2022). Weber'in demir kafesi örgütsel değişimi etkiler mi?. *Journal Of Management Theory And Practices Research*, 3(1), 32-38.

Karhan, J. (2018), Fast food imparatorluğunun zihniyetini Ritzer'ın "McDonalddlaşma" kavramı üzerinden okumak. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(8), 405-432.

Orta, L. (2020). Futbolun değişimi ve dönüşümü (1863-2020). *The Journal Of Social Science*, 4(8), 497-510.

Özcan, C. (2010). Bosman kararı ve profesyonel sporcuların serbest dolaşımı. *Izmir Barosu Dergisi*, 1, 18-31.

Ritzer, G. (2020) *Toplumun McDonalddlaştırılması*, (Çev. Akın Emre Pilgir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ritzer, G., ve Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*. (Çev. H. Hülür). Ankara: De Ki Basım Yayım.

Sunay, H. (2004). Spor kulüplerinde şirketleşme (bazı Avrupa ülkeleri ve Türkiye'den örnekler). *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 9(2), 69-76.

Şeker, M. ve Gölcü, A. (2008). Futbolun televizyonda yeniden üretimi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26(3), 115-134.

Talimciler, A. (2008). Futbol değil iş: endüstriyel futbol. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26(2), 89-114.

Talimciler, A. (2016). Endüstriyelleşen sporun/futbolun geleceği. *Sosyoloji Dergisi, Armağan Sayısı*, 167-184.

İnternet Kaynakları:

Barcelona Türkçe. https://twitter.com/fcbarcelona_tr?t=l902jp03_-q4Q0WlGQn-uw&s=09. Twitter. Ocak 2016. 28.04.2023.

Barcelona. <https://twitter.com/FCBarcelona?t=FUzrj1KfG2XDqJ4q u1J9lw&s=09>. Twitter. Aralık 2009. 28.04.2023.

BBC News Türkçe (02.08.2018). Video yardımcı hakem (VAR) sistemi nedir: uygulama Türkiye'de de başlıyor. <https://www.bbc.com/turkce/spor-45038263#:~:text=VAR'%C4%B1n%20devreye%20girdi%C4%9Fi%20durumlar,oldu%C4%9Funu%20aktar%C4%B1p%20ma%C3%A7a%20devam%20ediyor.14.02.2023>.

BBC News Türkçe (10.07.2018). Cristiano Ronaldo 100 milyon Euro'ya Real Madrid'den Juventus'a transfer oldu. <https://www.bbc.com/turkce/spor-44777893#:~:text=33%20ya%C5%9F%C4%B1ndaki%20Ronaldo%2C%20Juventus%20ile,milyon%20Euro%20bonservis%20bedeli%20%C3%B6deyecek.14.02.2023>.

Deloitte. (2021). 2021'e başlarken Avrupa'da ve Türkiye'de futbol ekonomisi. <https://124.im/iz821b>

Dünya Gazetesi (17.10.2011). İzmir futbol kulüpleri borç batağında. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/izmir-futbol-kulupleri-borc-bataginda/11253>. 14.02.2023.

FIFA. (2017). Men's Olympic Football Tournament statistics, facts & figures 1908-2016. <https://124.im/pz8>

Milliyet (01.07.2017). Real Madrid, logosundan 'haç'ı çıkardı. <https://www.milliyet.com.tr/skorer/real-madrid-logosundan-haci-cikardi-2384838>. 14.02.2023.

NTV Spor (09.06.2011). Real Madrid 11 Temmuz'da topbaşı yapacak. <https://www.ntvspor.net/futbol/real-madrid-11-temmuzda-topbasi-yapacak-579e5f70c873cc20ac3df7a6>. 14.02.2023

NTV Spor (15.12.2020). Futbol devrimi çeyrek asrı doldurdu: Bosman Kuralları. <https://www.ntvspor.net/futbol/futbol-devrimi-ceyrek-asri-doldurdu-bosman-kurallari-5fd8713a37b14c1428c31c12>. 14.02.2023.

Yunus Akseki - Marina Mussa
Futbolun McDonaldlaşması

NTV Spor (23.01.2021). Süper Lig'de üç büyüklerin güncel borcu ne kadar? <https://www.ntvspor.net/futbol/uc-buyuklerin-borcu-ne-kadar-600c160337b14c375c7536aa>. 14.02.2023.

Passolig (02.04.2023). Passolig.Nedir? <https://www.passolig.com.tr/nedir>. 14.02.2023.

Real Madrid C.F. [\[https://twitter.com/realmadrid?t=0HagNEokprz4qQUtG0Yc2g&s=09\]](https://twitter.com/realmadrid?t=0HagNEokprz4qQUtG0Yc2g&s=09) Twitter. Mayıs 2008. 28.04.2023.

Sabah Gazetesi (25.1.2017). Real Madrid logosundan haçı kaldırdı! <https://www.sabah.com.tr/spor/futbol/2017/01/25/real-madrid-logosunda-haci-kaldirdi>. 14.02.2023.

Transfermarkt (14.04.2023). Süper Lig transfer. <https://www.transfermarkt.com/superlig/transfers/wettbewerb/tr1>. 14.02.2023.

Transfermarkt. (14.04.2023). En değerli oyuncular. <https://www.transfermarkt.com/tr/marktwertetop/weirtvollstespieler>. 14.02.2023

TRT Spor (05.06.2020). Cristiano Ronaldo ilk milyarder futbolcu oldu. <https://www.trtspor.com.tr/haber/futbol/dunyadan-futbol/cristiano-ronaldo-ilk-milyarder-futbolcu-oldu-210162.html>. 14.02.2023.

YAZIM KILAVUZU

Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi, Kış ve Yaz dönemi olmak üzere yılda iki kez basılı ve elektronik yayınlanan hakemli ulusal dergidir. Dergide uluslararası ilişkiler başta olmak üzere eğitim, ekoloji, ekonomi, enerji, insan hakları, siyaset bilimi, sosyal politika, sosyoloji, toplumsal cinsiyet eşitliği ve uluslararası hukuk gibi sosyal bilimlerin çeşitli dallarını disiplinlerarası bir yaklaşımla incelenmektedir.

Dergiye gönderilen akademik çalışmalar, daha önce yayınlanmamış veya herhangi bir yayın sürecine girmemiş özgün çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen bilimsel çalışmalar, Hakem Kurulu'nun değerlendirmesinden sonra yayınlanır. Yayınlanan akademik çalışmaların bütün yayın hakları dergiye aittir. Yayınlanan yazıların içerik sorumluluğu yazara aittir.

Dergiye gönderilen makaleler, dipnot ve kaynakça dahil en fazla 10000 kelime olmalıdır. Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en az 100, en fazla 400 kelime uzunlukta olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla altı kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özetin, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe, İngilizce ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir.

Makalenin üst başlığı büyük harf ve koyu; alt başlıkların ise ilk harfleri büyük harfle yazılmalıdır. Makale içinde en fazla ikili alt başlık sistemi kullanılmalıdır. Alt başlıklar koyu ve kelimelerin ilk harfleri büyük harfle, alt başlığa bağlı ara başlıklar ise sadece ilk kelimenin ilk harfi büyük harfle diğerleri küçük harfle yazılmalıdır. Yazar veya yazarların isimleri, üst başlığın altında sağa yaslı olarak yazılmalıdır. Yazar veya yazarların unvan, kurum ve iletişim bilgileri ilk sayfada belirtilmelidir.

Akademik çalışmalar, Microsoft Office Word programında, A4 kağıt boyutunda, "Cambria" karakterinde, 11 punto yazı tipi boyutun ve 1 satır aralığı sayfa yapısı ile yazılmalıdır. Dipnot ve kaynakça ise 9 punto yazı tipi boyutu ve 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Hem metin içinde hem de kaynakçada ULUSAM tarafından yayınlanan "**ULUSAM Yazım Kılavuzu**" adlı kitapçıkta belirtilen yazım kuralları uygulanmaktadır. (Örnekler için <https://www.ulusam.com/yazim-kilavuzu/> web adresine başvurulabilir.) Bu kurallara uygun olmayan makaleler yazarlarına düzeltme için geri gönderilir.

Dergide yayınlanan eserin yazarına iki adet ücretsiz dergi verilir. Yazarlara, telif ücreti ödenmemektedir.

ULUSAM ve Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi hakkında bilgi almak isteyenler www.ulusam.org.tr, www.ulusam.com ve dergipark.org.tr/tr/pub/ulusam adresini ziyaret edebilir.

Ulusal Strateji Araştırmaları Merkezi (ULUSAM) Bursa merkezli bağımsız bir düşünce kuruluşudur. ULUSAM, araştırma çalışmalarını, Türkiye'nin ulusal stratejisine ilişkin konuları içeren farklı alanlarda araştırmaları yürütmektedir. Temel araştırma alanı güncel sorunların analizi olmasının yanı sıra bu alandaki pratik çalışmalar; hükümet, ordu, düşünce kuruluşları ve özel sektördeki karar vericiler için "kullanıma hazır" stratejileri içermektedir.

Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi, uluslararası ilişkiler başta olmak üzere eğitim, ekoloji, ekonomi, enerji, göç, insan hakları, siyaset bilimi, sosyal politika, toplumsal cinsiyet eşitliği ve uluslararası hukuk gibi sosyal bilimlerin çeşitli dallarına yer veren basılı ve online olarak yayımlanan akademik yayındır. Dergide makale çalışmaların yanı sıra, kitap incelemeleri de yayımlanmaktadır.

ULUSAL STRATEJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

www.ulusam.org.tr   [ulusamorgtr](https://www.youtube.com/ulusamorgtr)